

परिच्छेद एक

शोधपरिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधकार्यको शीर्षक “दैलेखी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन” रहेको छ ।

१.२ शोधप्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्यको प्रयोजन त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विषय स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको आवश्यकता परिपूर्तिका लागि तयार पारिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

नेपालमा विभिन्न भाषाहरू बोलिन्छन् । विभिन्न भाषामध्ये नेपाली भाषा यहाँको प्रमुख तथा राष्ट्रभाषा हो । नेपाली भाषा लामो समयदेखि बोलिदै आएको छ । समयको अन्तराल, यातायातको कठिनाई, भौगोलिक दूरी आदि कारणहरूले यसमा विविध क्षेत्रीय भेदहरू देखापर्दछन् । नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदको अध्ययन गर्ने परम्परा भाषाशास्त्री ‘विम्स’ ले प्रारम्भ गरेपनि यस्तो अध्ययन गर्ने प्रथम स्वदेशी विद्वान भाषा शास्त्री बालकृष्ण पोखरेल नै हुन् । दैलेखी भाषिकालाई यिनले पूर्वेली भाषिकाको खसानी उपभाषिका वर्ग अन्तर्गत राखे । चूडामणि बन्धुले नेपाली भाषाका भाषिकालाई पश्चिमी, केन्द्रीय र पूर्वी भनेर वर्गीकरण गरेका छन् । उनले दैलेखी भाषिकालाई पूर्वेली वर्गअन्तर्गत राखेका छन् । त्यसैगरी ब्रतराज आचार्यले गोर्खाली वा पूर्वेली, सिञ्जाली वा केन्द्रीय र डोटेली वा पश्चिमेली भनी नेपाली भाषाका तीन भाषिकाको उल्लेख गरेका छन् । उनले दैलेखी भाषिकालाई गोर्खाली वा पूर्वेली भाषिकाअन्तर्गत राखेका छन् । स्नातकोत्तर तहको नेपाली विषयको शोधप्रयोजन पूरा गर्ने अध्येताहरूले विभिन्न आधारमा नेपाली भाषाको भाषिकाको निर्धारण गरेका छन् । यसै आवश्यकतालाई पूरा गर्नका लागि यस अध्ययनमा दैलेखी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको वर्णनात्मक अध्ययन गरिएको छ ।

१.४ समस्याकथन

कुनै पनि शोधखोज वा अनुसन्धान निश्चित समस्याहरूमा केन्द्रित हुने गर्दछ । प्रस्तुत शोधकार्य पनि निश्चित समस्याहरूमा केन्द्रित रहेको छ र ती समस्याहरूमा केन्द्रित रहेर शोधकार्य अगाडि बढाइन्छ । यस शोधकार्यसँग सम्बन्धित समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ ।

- (क) दैलेखी भाषिकाको भौगोलिक तथा सामाजिक स्वरूप कस्तो छ ?
- (ख) दैलेखी भाषिकामा नामिक वर्गका व्याकरणिक कोटि के कस्ता छन् ?
- (ग) दैलेखी भाषिकामा क्रियावर्गका व्याकरणिक कोटि के कस्ता छन् ?
- (घ) दैलेखी भाषिकाका अव्ययवर्गका व्याकरणिक प्रकार्य के कस्ता छन् ?

१.५ अध्ययनको उद्देश्य

निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि शोधकार्य गरिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन समस्यामा आधारित रही निर्धारण गरिएका उद्देश्य यस प्रकारका छन् :

- (क) दैलेखी भाषिकाको सामान्य परिचय दिई यसका सामाजिक तथा भौगोलिक उपभेदहरूको स्वरूप निर्धारण गर्नु,
- (ख) दैलेखी भाषिकाका नामिक वर्गका व्याकरणिक कोटिको विवरण दिनु,
- (ग) दैलेखी भाषिकाका क्रियावर्गका व्याकरणिक कोटिको विवरण दिनु,
- (घ) दैलेखी भाषिकाका अव्ययवर्गको व्याकरणिक प्रकार्य प्रष्ट पार्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

कुनै पनि अध्ययन गर्नुभन्दा पहिले त्यस विषयका बारेमा अगाडि भएका कार्यको सिंहावलोकन गर्नु उपयुक्त हुन्छ । पूर्वकार्यको अध्ययनले नै आफूले गर्न लागेको विषयमा यस्ता कार्य भए नभएको र भएका भए कति र कसरी भएका रहेछन् भन्ने कुरा प्रष्ट पार्न सहयोग पुग्दछ । प्रस्तुत शीर्षकमा अहिलेसम्म नेपाली भाषाका भाषिकाका सन्दर्भमा अध्ययन भएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषाका भाषिकाका सन्दर्भमा गरिएका पूर्वकार्यको मोटामोटी रूपरेखा यसप्रकार छ:

-) सर्वप्रथम भाषाशास्त्री जोन विम्स (सन् १८६७) ले पहाडी भाषाका चारवटा भाषिका पाल्पा, कुमाउँ, गढवाल र थारुको निर्धारण गरेका छन् ।
-) ग्रियर्सन (सन् १९२७) ले भारतीय भाषाको सर्वेक्षणका क्रममा नेपालीका बारेमा चर्चा गर्दै नेपाली भाषाका पाल्पा र दरै गरी दुई भाषिकाको चर्चा गरेका छन् ।
-) सूर्यविक्रम ज्ञवाली (सन् १९३३) ले दार्जिलिङ्गी भाषिकाको चर्चा गर्ने क्रममा नेपालका डोटी, हुम्ला र जुम्लाको नेपाली भाषा आदर्श नेपालीभन्दा भिन्न भएको उल्लेख गरेका छन् ।
-) राहुल साङ्कृत्यायन (सन् १९५०) ले नेपाली भाषाका पूर्वी, केन्द्रीय र मादी र पश्चिमी गरी चार भाषिकाको निर्धारण गरेका छन् ।
-) दयानन्द श्रीवास्तव (सन् १९५२) ले उपत्यकाको नेपालीलाई केन्द्रीय नेपाली, गण्डकी क्षेत्रको नेपाली प्रयोगलाई मादी नेपाली र डोटी र कर्णाली क्षेत्रको नेपालीलाई पश्चिमी नेपाली भनी नेपाली भाषाका भाषिकाको निर्धारण गरेका छन् ।
-) बालकृष्ण पोखरेल (वि.सं. २०१९) ले पूर्वेली, केन्द्रीय र पश्चिमी गरी तीन भाषिकाको उल्लेख गरेका छन् । यसमा उनले पूर्वेली भाषिकाको क्षेत्र अन्तर्गत दैलेखी भाषिकालाई राखेका छन् पछि उनले (वि.सं. २०२२) मा नेपाली भाषाका भाषिकालाई पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, पच्छिमा र परपच्छिमा गरी पाँच वर्गमा विभाजन गरेका छन् । यस वर्गीकरणमा उनले दैलेखी भाषिकालाई पूर्वेली वर्गभित्र राखेका छन् ।
-) चूडामणि वन्धु (२०२५) ले नेपाली भाषाका पूर्वी, केन्द्रीय र पश्चिमी गरी तीन भाषिका बताएका छन् । उनले दैलेखी भाषिकाको क्षेत्रलाई पूर्वेली भाषिका अन्तर्गत समेटेका छन् ।
-) व्रतराज आचार्य (वि.सं. २०४०) ले समय, भौगोलिक दूरी, सम्पर्कको कमी, बोधगम्यता, ऐतिहासिक परम्परा र उपभाषिकाको परस्पर सम्बन्धका आधारमा नेपालीका पूर्वेली वा गोर्खाली, सिञ्जाली वा केन्द्रीय र डोटेली वा पश्चिमी गरी तीन भाषिका छुट्याएका छन् । त्यसैगरी उनले (वि.सं. २०२८) शीर्षकको लेखमा कर्णाली

पारिका स्थानीय भेदोपभेद छुट्याउने क्रममा अछामी भाषिकालाई छुट्टै चर्चा गरेका छन् ।

१) यमनाथ तिमिल्सेनाले (वि.सं. २०५०) ले स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रमा ११८ वटा सार्वनामिक शब्द र १९५ वटा सङ्ख्यावाचक शब्दका आधारमा नेपाली भाषाका सातवटा भाषिकाको चर्चा गरेका छन् ।

१.७ अध्ययनको औचित्य र महत्व

दैलेखी भाषिका नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद हो भन्ने कुरा पूर्व अध्येताहरूका अध्ययनबाट स्पष्ट हुन सक्ने भए पनि यो भेद स्वतन्त्र भाषिका हो या कुनै भाषिकाको उपभाषिका मात्र हो भन्ने कुराको निर्धारणका निम्ति प्रत्येक क्षेत्रमा बोलिने भाषिका स्वरूपको वर्णनात्मक अध्ययन आवश्यक देखिन्छ । यस्तो अध्ययन सम्पन्न भइसकेपछि मात्र भिन्नभिन्न क्षेत्रका भाषिक भेदहरूको तुलनात्मक अध्ययनद्वारा भाषिकाहरूको क्षेत्र र स्वरूप स्पष्ट हुन सक्छ । यो अध्ययन दैलेखी भाषिक भेदको वर्णनात्मक अध्ययन भएको हुँदा यसबाट हाललाई दैलेखी भाषिक भेदका व्याकरणिक कोटीहरूको स्वरूप मात्र स्पष्ट हुनसक्छ तर यो अध्ययन नेपाली भाषाका भाषिकाहरूको क्षेत्र र स्वरूप निर्धारण गर्नका निम्ति गरिने परवर्ती अध्ययनका निम्ति समेत सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा उपयोगी हुनसक्ने देखिन्छ । भाषाका प्रत्येक संरचनाभिन्न विशिष्ट प्रकारको अभिव्यक्ति प्रणाली पाउन सकिन्छ । यस्तो प्रणालीले सम्बन्धित भाषाभाषीको मानसिक चेतनालाई अभिव्यक्त गरेको हुन्छ । दैलेखी भाषिक भेदको अध्ययनबाट दैलेखी सामाजिक संरचनाको अध्ययन गर्न पनि सघाउ पुग्न सक्छ । नेपाली भाषी र दैलेखी भाषी वक्ताबीचको सम्प्रेषणमा सहजता ल्याउन र राष्ट्रभाषाका रूपमा नेपालीको उन्नयन एवम् सम्वर्द्धनका लागि यो अध्ययन महत्वपूर्ण हुनसक्छ । साथै नेपालमा प्राथमिक तहको शिक्षा मातृभाषाका दिन पाउने प्रावधान कानुनी रूपमा लागू भइसकेको हुँदा प्रस्तुत अध्ययनबाट यस प्रक्रियामा पनि सघाउ पुग्न सक्ने देखिन्छ । यिनै विविध कारणले दैलेखी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन शीर्षक रहेको छ ।

१.८ अध्ययनको सीमाङ्कन

प्रस्तुत अध्ययनको सीमाङ्कन भौगोलिक र विषयगत गरी दुई आधारमा गरिएको छ ।

(क) भौगोलिक सीमाङ्कन

यस अध्ययनको भौगोलिक क्षेत्र भेरी अञ्चल, दैलेख जिल्लाअन्तर्गत पश्चिम भागमा पर्ने अवस्थित क्षेत्र हो । यस क्षेत्रमा सात्ताला, सिंगौडी, तोलिजैसी, तिलेपाटा, सिंहासैन, पिपलकोट र राकमकर्णली गा.वि.स. पर्दछन् ।

(ख) विषयगत सीमाङ्कन

यस अध्ययनमा दैलेखी भाषिकाको सामान्य परिचय दिई यसका सामाजिक तथा भौगोलिक भेद छुट्याउने प्रयत्न केही मात्रामा गरिएको छ तापनि यसको मुख्य अध्ययन क्षेत्र भनेको दैलेखी भाषिकाका भिन्नभिन्न शब्दवर्ग (नामिक, क्रियात्मक र अव्ययवर्ग) का व्याकरणात्मक कोटि र तिनका प्रकार्यको अध्ययन मात्र रहेको छ । व्याकरणिक कोटिबाहेक अन्य पक्षको अध्ययन यस शोधकार्यमा गरिएको छैन ।

१.९ सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

प्रस्तुत अध्ययन मूलतः क्षेत्रीय अध्ययनविधिको अवलम्बन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । आवश्यक तथ्याङ्कको सङ्कलनका लागि प्रश्नोत्तर विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ । यस क्रममा सूचकबाट प्राप्त सामग्री टेपरेकर्डमा सुरक्षित राखिएको छ । केही सामग्री परिशिष्टमा दिएको छ । प्राथमिक स्रोतबाट लिइएका सामग्रीको विश्लेषणका लागि पुस्तकालयीय विधिको र सङ्कलित तथ्यहरूको पुष्टिका लागि छलफल विधिको पनि उपयोग गरिएको छ । सामान्यतः दैलेखी भाषिकाको परिचय दिने क्रममा केही मात्रामा ऐतिहासिक विश्लेषण विधि अपनाए पनि दैलेखी भाषिकाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययनका क्रममा संरचनावादी भाषावैज्ञानिकले विकास गरेका वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । अध्ययनलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउने क्रममा सम्बन्धित क्षेत्रका विषय विशेषज्ञहरूको सुझाव, सल्लाह र निर्देशनलाई पनि आधार मानिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचनालाई व्यवस्थित एवम् सुसङ्गठित रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि जम्मा छ परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ र आवश्यकताका आधारमा ती परिच्छेदलाई शीर्षक, उपशीर्षकमा विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद एक : शोधपरिचय

परिच्छेद दुई : दैलेखी भाषिकाको सामान्य परिचय

परिच्छेद तीन : नामिक पदका व्याकरणिक कोटि

परिच्छेद चार : क्रियावर्गका व्याकरणिक कोटि

परिच्छेद पाँच : अव्ययवर्गका व्याकरणिक प्रकार्य

परिच्छेद छ : निष्कर्ष

सन्दर्भसामग्रीसूची

परिशिष्ट

परिच्छेद दुई

दैलेखी भाषिकाको सामान्य परिचय

२.१ नामकरण

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो । वर्तमान परिप्रेक्षमा नेपाली भाषाका अनेकौं सामाजिक तथा भौगोलिक कथ्य भेद विकसित भएका छन् । यस्ता भेदलाई नेपाली भाषाका भाषिकाहरू भनिन्छ । दैलेखी भाषिका तिनै क्षेत्रीय कथ्यभेदमध्ये एक हो । दैलेखी भाषिकालाई छुट्टै क्षेत्रीय भाषिकाका रूपमा नामकरण गरी निर्धारण गर्ने काम सर्वप्रथम वालकृष्ण पोखरेलले गरेका हुन् । उनले नेपाली भाषिकालाई पाँच वर्गमा बाँडी पूर्वेली भाषिकाको खसानी उपभाषिका अन्तर्गत दैलेखी भाषिकालाई छुट्टै चर्चा गरेका छन् । चूडामणि बन्धुले दैलेखी भाषिकालाई पूर्वेली वर्गअन्तर्गत राखेका छन् । त्यसैगरी ब्रतराज आचार्यले नेपालीका तीनवटा भाषिकाको निर्धारण गर्दै दैलेखी भाषिकालाई गोर्खाली वा पूर्वेली भेदमा राखेका छन् । यज्ञश्वर निरौलाले भने नेपालका १२ ओटा भाषिकाहरूको निर्धारण गरी दैलेखी भाषिकालाई दैलेख कालिकोट भाषिका मानेका छन् । जीतेन्द्रदेव गिरीले भने दैलेखी भाषिकालाई भेरी क्षेत्रीय नेपाली भाषिकाको संज्ञा दिइएको पाइन्छ । देवी प्रसाद गौतमका अनुसार नेपाली भाषिकालाई पाँच वर्गमा विभाजन गरी दैलेखी भाषिकालाई पूर्वेली भाषिकाको खसानी भेदमा राखेको पाइन्छ । त्यसैगरी मोहनराज शर्माले नेपाली भाषिकाका ५ वटा भेदहरू छुट्ट्याइ दैलेखी भाषिकालाई पूर्वेली भाषिका समुहको खसानी भेदअन्तर्गत राखेको पाइन्छ । कतिपय विद्वानहरूले दैलेखी भाषिका भनि गरेको नामकरण र दैलेखको भुभागमा बोलिने भाषाको ध्वनि, व्याकरण र शब्दभण्डार अन्य भाषिका भन्दा पृथक भएकाले यो एक छुट्टै भाषिक भेद हो भन्न सकिन्छ । त्यसकारण यस शोधपत्रमा दैलेख जिल्लामा बोलिने भाषालाई दैलेखी भाषिकाको नामकरण गरिएको छ ।

दैलेखी भाषिकाको नामकरणको औचित्यलाई प्रष्ट पार्न सर्वप्रथम दैलेख जिल्लाको नामकरणलाई प्रष्ट पार्नु पर्ने हुन्छ । यसको नामकरणबारे विभिन्न भनाइहरू प्रचलित रहेका छन् । पहिलो भनाइ अनुसार दधीचि ऋषिले तपस्या गरेका कारण दधीचि लेकबाट केही समय पश्चात दैलेख भएको श्रुति पनि पाइन्छ, (गिरी, २०५३:४१) ।^१ नेपाली शब्दकोशमा

१. मधुसुदन गिरी (२०५३:४२,४३): मध्यपश्चिमका कविता, मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद, काठमाडौं ।

दैलेख शब्दको व्युत्पत्ति गर्दा दैलेख देवलोकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।^२ यस भनाई अनुसार संस्कृत भाषाको दिवीलोक बाट देवलोक भई कालान्तरमा दैलेख नामकरण हुन गएको तथ्य भेटिन आउँछ । यस जिल्लाको नामकरण सम्बन्धमा अर्को भनाइ पनि छ । दही+लेकबाट दैलेख भएको हो ।^३ तेस्रो भनाई अनुसार यस जिल्लाको नामकरणमा पूर्णप्रकाश नेपाल (यात्री) ले लोकायातको ख्याल नराखिएको कुरा चर्चा गरेका छन् ।^४ चौथो भनाइ अनुसार (ने. दही+लेख) फागुनमा लेखमा भर्न हिउँका लटाजटाहरू नाहिर लिस्ने काँधका भञ्ज्याङ्देखि तलतल चम्लाय र नाउलीसम्म लर्किरहेको अर्थात् दही नै दही छ्याल्लब्याल्ल भएको जस्ता दृष्य देखिने हुनाले अर्थात् दहीको लेख भन्ने नाम रहन गयो होला ।^५ उपर्युक्त भनाइहरूका अतिरिक्त लोकोक्ति अनुसार पौराणिक कालमा देवताहरूले तपस्या गरेर बसेको पवित्र भूमि भएकोले देवलोक भनिन्थ्यो । त्यस्तै एक किंवदन्ति अनुसार दधीचि नाम गरेका ऋषि यहीं ब्रह्मलीन हुनु भएकोले यस ठाउँको नाम दैलेख रहन गयो । पछि पशुपालन र दुग्धजन्य उत्पादनमा प्रसिद्ध रहेको र प्रयाप्त मात्रामा दही पाइने हुनाले दैलेख नाम रहन गएको हो । यस जिल्लामा देउडा गीतहरूमा दै शब्द मायालुका लागि प्रयोग हुने गर्दछ । उदाहरणका लागि दै दुरै म पनि दुरै भेट क्यान हुँनैन । यस्तै अर्को पङ्क्तिमा रात निन नार्ई दिउस भोक नार्ई दै तम्रा सुर्ताले । यस्ता गीतहरूका आधारमा मायालुको लेक भन्ने अर्थ लाग्दछ । दैलेख जिल्लामा लेकलाई लेख भन्ने चलन छ । यसरी दैलेकबाट दैलेख भएको पनि हुन सक्छ । स्थानीय भाषिका अनुसार ही लाई ई उच्चारण गरेको सुनिन्छ । यसरी दही लेक दइलेक दैलेख यस्तो नामकरणको औचित्य पुष्टि हुन्छ ।

दैलेख जिल्लाका विभिन्न गाउँहरूमा र अन्य छिमेकी जिल्लाका साँधसिमानामा जोडिएका निकटवर्ती केही गाउँहरूमा जनसाधारणले आफ्नो दैनिक व्यवहारका लागि प्रयोग गर्ने भाषालाई यस शोधपत्रमा दैलेखी भाषिकाको संज्ञा दिइएको छ । नेपालमा बोलिने

भाषालाई नेपाली, पर्वतमा बोलिने भाषालाई पर्वते, अछाममा बोलिने भाषालाई अछामी भाषिका भनेर ठाउँका आधारमा भाषा वा भाषिकाको नामकरण गर्ने प्रचलन पनि पाइन्छ । त्यसकै आधारमा यहाँ दैलेख र त्यसको आसपासमा बोलिने भाषालाई सामान्य अर्थमा

-
२. वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पादक), नेपाली बृहत् शब्दकोष (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी, वि.सं. २०५०), पृष्ठ ६७० ।
 ३. मधुसुदन गिरी, भेरीका कविता, पृष्ठभूमि र पम्परा, मध्यपश्चिमका कविता (काठमाडौँ मसाप, वि.सं. २०५३), पृष्ठ ४१ ।
 ४. पूर्णप्रकाशन नेपाल 'यात्री', भेरी लोकसाहित्य (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रतिष्ठान, वि.सं. २०४९) पृ. ८ ।
 ५. कृष्णप्रसाद श्रेष्ठ, स्थानानाम कोश (काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी), पृष्ठ ७० ।

दैलेखी भाषिका भनिएको हो । यो स्वतन्त्र भाषिका नै हो वा कुनै भाषिकाको स्थानिय भाषिक भेद मात्र हो भन्ने कुरा नेपाली भाषाको भौगोलिक तथा सामाजिक भेदको विस्तृत अध्ययन पछिमात्र स्पष्ट हुने देखिन्छ ।

२.२ सीमाङ्कन

भाषिकाको सीमाङ्कन गर्नका लागि भाषिक नक्साको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो नक्सा समभाषांश रेखाको आधारमा निर्माण गर्न सकिन्छ । यो कार्य अत्यन्त जटिल हुन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनमा राजनैतिक, भौगोलिक सीमारेखालाई नै दैलेखी भाषिकाको सीमामा भनिएको छ । नेपाली भाषाका अन्य भौगोलिक भेद जस्तै दैलेखी भाषिकाको क्षेत्र पनि निश्चित भौगोलिक सीमाभित्र पर्दछ । राजनैतिक विभाजनका आधारमा दैलेख जिल्ला मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने भेरी अञ्चलको पश्चिमोत्तर सिमानामा रहेको पहाडी जिल्ला हो । दैलेख जिल्लाको पूर्वमा जाजरकोट, पश्चिममा अछाम उत्तरमा कालिकोट र दक्षिणमा सुर्खेत जिल्लाहरू पर्दछन् । यस जिल्लाको पश्चिमी सिमानामा कर्णाली नदी बग्दछ । कुनै पनि भाषिकाको प्रयोग क्षेत्र र आंशिक प्रभावक्षेत्रलाई स्पष्ट पार्न सामग्री संकलन गरी शब्द, व्याकरण र अर्थ मध्ये कुनै न कुनै पक्षमा तुलना गर्नुपर्ने हुन्छ । यस आधारमा दैलेखी भाषिकाको प्रयोग क्षेत्र र यसको आंशिक प्रभाव क्षेत्रलाई स्पष्ट पार्न यहाँ दैलेख र यसका निकटवर्ती जिल्लाहरूका दैलेखसँग जोडिएका गाउँका स्थानीय बासिन्दालाई

सामग्री सङ्कलनको सूचक बनाई स्वदेशपद्धतिका आधारमा लिइएका सामान्य सय शब्दहरूको तुलना गरिएको छ ।

तालिका नं. १ : स्वदेशपद्धति

क्र.सं.	दैलेख तिलेपाटा	अछाम कालागाउँ	कालिकोट लालु	जाजरकोट खलङ्गा	सुर्खेत लाटीकोइली	नेपाली
१	आइलो	आइलो	आँगुलो	औलो	औलो	औलो
२	चण्डी	चण्डी	चाँदो	थाप्लो	निधार	निधार
३	घिच	घिचट्टो	घिच्चो	घिच्याटो	गर्दन	गर्दन
४	दाडो	दाहो	दाडो	दारो	दाहो	दाँत
५	गाला	गाला	गाला	गाला	गाला	गाला
६	कलेजो	कलेजो	कल्जो	कल्जा	कलेजो	कलेजो
७	आन्नो	आँदडो	आन्नो	आन्दो	आन्द्रा	आन्द्रो
८	काखी	काखी	कखइति	कख्याती	काखी	काखी
९	हड	हड	हड	नट्टो	आइ	शरीर
१०	तल्याँटी	पइतलो	पइतलो	पाइतला	पैतला	पैतालो
११	थोलो	ओठ	ओठ	ओठ	ओठ	ओठ
१२	चुचु	चुचु	चुचु	चुचु	छाती	स्तन
१३	रुऔ	रुऔ	रुओ	रउँ	रम	रौँ
१४	जुणि	चुफी	जुणि	जुणी	जुडी	टुप्पी

१५	पित्तो	पित्त	पित	पित्त	पित्त	पित्त
१६	तुसारो	तुसारो	तुसारो	तुषारो	तुषारो	तुषारो
१७	छाल	छाल्	छाल	छाल	किनार	किनार
१८	पोर	पोर	पोर	पोर	पोर	पोहोर
१९	अैथि	अस्ति	अइथि	अइथि	अस्ति	अस्ति
२०	हाउडो	कुइडो	हाउडो	कुइडो	कुहिरो	कुइरो
२१	अैना	अैना	आसो	अइना	ऐना	ऐना
२२	हिउन	हिउँद	हिउँद	हिउन	हिउन	हिउन
२३	अँगौठी	अँगौठी	अँउठी	अँगौठी	औठी	औठी
२४	जुत्ता	जुत्ता	पउला	जुत्ता	जुत्ता	जुत्ता
२५	ओखड	ओखड्	आँखड	ओखड	ओखर	ओखर
२६	केला	केला	केला	केर्रा	केरा	केरा
२७	नरिउल	नारुल	नरिउल	नारिवल	नरियोल	नरिवल
२८	सन्तला	सुन्तला	सुन्तला	सुन्तला	सुन्तला	सुन्तला
२९	रामभिडा	गोलभिडा	गोलभिडा	गोलभिंडा	गोलभिंडा	गोलभेंडा
३०	पोत्या	पोत्या	जाल्या	पोत्या	पोते	पोते
३१	मुन्द्रा	मुन्द्रा	मुन्द्रा	मुन्द्रा	बाली	मुन्द्रा
३२	धोती	धोती	धोती	धोती	धोती	लगौंटी
३३	गुनिउ	गुन्यो	गामन	गुन्यो	गुन्यो	गुन्यु
३४	मौरो	मौरो	मौरो	मौरो	मौरी	माहुरी
३५	पुल्लि	पुल्लिनी	पुल्लि	पुल्लीअ	पुतली	पुतली
३६	ठाकुर	ठकुरी	ठाकुर	ठाकुर	ठकुरी	ठकुरी
३७	उपाँया	उपाँया	उपाँयाँ	उपाँ	उपिंया	उपियाँ
३८	न्याउलो	न्याउलो	न्याओल	न्याउलो	न्याउली	न्याउली
३९	गुनु	गुनु	गनु	गुनो	ढेडु	ढेडु
४०	भैसो	भैसो	भुइसी	भुइसी	भैसी	भैसी
४१	बल्ल	बल्द	बल्ल	बल्द	गोरु	गोरु

४२	बोक्या	बोक्या	वोक्या	बोक्या	बोका	बोको
४३	पाठो	पाठो	पाठो	पाठो	पाठो	पाठो
४४	बाखो	बाखो	बाखो	बाखो	बाखा	बाखो
४५	जौणो	जौडो	जुरा	जौरो	जम्रा	जुम्रा
४६	अत्तर	अतर	अतर	अतर	अत्तर	चरेस
४७	लाडु	लाडु	लाडु	लाडु	कसार	कसार
४८	धुलो	धुलो	धुलो	धुलो	पीठो	पीठो
४९	मच्या	खुर्सानी	मच्या	मच्या	खुर्सानी	खुर्सानी
५०	खापचो	खापचो	खापचो	खापचो	मुख	मुख
५१	रोटो	रोटो	रोटो	रोटा	रोटी	रोटी
५२	स्वादी	स्वादी	स्वादी	स्वादी	मिठो	मीठो
५३	गुलियो	गुल्यो	महलो	मोलो	गुल्यो	गुलियो
५४	ओखाल्नु	ओखाल्नु	आकाल्नु	छाद्नु	उल्टी	वान्ता गर्नु
५५	म्ह	म्ह	म्ह	मँ	मह	मह
५६	साप	साप	साप	साप	लाम्किरो	सर्प
५७	प्यानु	प्यानु	प्यानु	ब्यानु	ब्याउनु	बच्चा पाउनु
५८	मान्छ्या	मान्छ्या	मान्ठ	मान्छ्या	मान्छे	मान्छे
५९	बैना	बैना	बुइनी	बैन्यौ	बैनी	बहिनी
६०	सउरा	सौरा	सउरा	ससुरा	ससुरा	ससुरा
६१	सम्दि	सम्दि	सम्दि	सम्दि	सम्धि	सम्धी
६२	भान्ज	भान्ज	भान्ज	भान्जो	भानिज	भान्जा
६३	काउजु	काउजु	काकु	काकु	काका	काका
६४	बाज्या	बज्या	बाज्या	बाज्यौ	बाजे	बाजे
६५	छोट्या	छोय्याँट्टो	छोट्या	तन्नेरी	तन्नेरी	केटो
६६	बामन	बामन	बामन	वामन	बाउन	वाहुन
६७	जार	जार	सतुर	जार	जार	जार
६८	मुखिया	मुख्या	मुखिया	मुख्या	मुखिया	मुखिया

६९	ब्यहा	व्या	ब्या	ब्या	ब्या	विहा
७०	छुइ	छाउ	छुइ	छवाली	नछुने	रजस्वला
७१	थोरो	थोरो	थोरो	जाइन	पाडो	पाडो
७२	परिसम	परिसम	पच्छिउँ	पच्छिम	परिसम	पश्चिम
७३	तमी	तमी	तोमी	तमी	तिमी	तिमी
७४	क्या	क्या	क्या	क्याउ	के	के
७५	गेडी	ढिक्का	फुल	गेडी	अण्डा	अण्डा
७६	छोट्टी	छोच्याँट्टी	छोट्टी	तरुन्या	तरुनी	केटी
७७	पुछी	पुछड	पुछी	पुछिँ	पुछर	पुछर
७८	पोग	पोग	प्वाँख	गुत्ला	पोख	प्वाँख
७९	कुकुडो	कुकुडो	पखिया	चल्ला	कुखुरा	कुखुरो
८०	तौड	तौड	तौड	तौड	तरुल	तरुल
८१	मुन्टो	मोन्टो	मुन्टो	मुन्टो	मन्टो	टाउको
८२	घुणो	घुडो	घुणौ	घुरा	घुँडा	घुँडो
८३	सिनु	सैरनु	ढुल्लु	ढुल्लु	सुत्नु	सुत्नु
८४	हँटनु	हँटनु	हँटनु	हँटनु	हिन्नु	हिँडनु
८५	सुकिलो	सुकिलो	धौलो	सुकिलो	सुकिलो	सेतो
८६	सुक्याको	सुक्या	सुक्या	सुक्या	सुकेको	सुकेको
८७	दउरा	दउरा	दौरा	दउरा	दाउरा	दाउरा
८८	मुथि	मुथि	हब्र	उमो	उभो	माथि
८९	सौराइ	सौरडी	सौराइ	सौराइ	सम्राइ	माया
९०	बयालछिट्टा	बयालो	बयाला	बतेली	बँतासेपानी	बाछिट्टा
९१	बौला	बौला	बौला	बौला	बौला	पागल
९२	स्वाइनी	बैकिनी	ह्वाइनी	स्वाइनीचरी	आइमाइ	आइमाइ
९३	सुकिलो	सुकिलो	सुकिलो	सुकिलो	सुकिलो	सेतो
९४	रुक	ढुक	ढुक	पख	रुक्	पर्ख
९५	नाउलो	नाउलो	नाउला	नाउलो	कुवा	कुवा

९६	पैसा	पैसा	पुइँसा	पुँइसा	पैसा	पैसा
९७	उम्मो	हप्र	हप्र	उमो	उभों	माथितिर
९८	चुकिलो	इमिलो	चुकिलो	चुकिलो	चुकिलो	अमिलो
९९	मैथ	मस्त	भौती	मस्तै	मस्तै	धेरै
१००	मौरो	मौरो	मौरो	मौरो	मौरो	माहुरी

माथिको तालिका अनुसार दैलेखी भाषिकाको प्रभाव क्रमशः अछाम, सुर्खेत, कालिकोट र जाजरकोटका निकटवर्ती गाउँमा परेको छ। सय शब्दको तुलना गर्ने क्रममा सुर्खेतको लाठी कोइली, अछामको बाराला, कालिकोटको स्युना र जाजरकोटको खलङ्गाका स्थानीय बासिन्दालाई सामग्री सङ्कलनको सूचक बनाइएको हो। राजनैतिक हिसाबले दैलेखसँग जाजरकोट जिल्ला पनि जोडिएको छ तर दैलेखी भाषिकाको क्षेत्रलाई विशेष गरी अछामले बढी प्रभावित पारेको देखिन्छ। दैलेख जिल्लाको पस्सिमी सिमानालाई कर्णाली नदीले छुट्याएको छ तर दैलेखी र अछामीका खेतबारी, गोठ खरक, किनमेल सँगसँगै भएकाले अछामका लयाँटी, बाराला, विनायक, आदि गा.वि.स. हरूमा पनि दैलेखी भाषिकाको प्रभाव परेको पाइन्छ। स्वदेशपद्धतिका आधारमा सय शब्दको तुलना र भौगोलिक निकटताका आधारमा दैलेखी भाषिकाको प्रयोग क्षेत्रलाई नक्सा नं. १ ले स्पष्ट पार्दछ। कुनै पनि भाषिका देशको राजनैतिक सीमाभित्र बाँधिदैन। यसले राजनैतिक सीमाको अतिक्रमण गरेर आफ्नो भाषिक सीमा निर्धारण गर्दछ।^६ दैलेखी भाषिका दैलेखको राजनैतिक सीमामा मात्र सीमित छैन। यो भाषिका कालिकोट, सुर्खेत, जाजरकोट, बाँके, बर्दिया, कैलालीका केही गाउँसम्म फैलिएको छ। तुलनात्मक रूपमा यस भाषिकाको प्रभाव अछाम र कालिकाटको दैलेखका निकटवर्ती गाउँमा बढी र जाजरकोट र सुर्खेतका निकटवर्ती गाउँमा कम प्रभाव परेको छ।

यस अध्ययनमा दैलेखी भाषिकाको सामग्री, सङ्कलनको क्षेत्र दैलेख जिल्लाको राकम कर्णाली क्षेत्रलाई बनाइएको छ। मूल क्षेत्रका रूपमा तिलेपाटा, सिंहासैन र सिंगौडी

पर्दछन् भने परिधीय क्षेत्रका रुपमा पिपलकोट, सात्ताला, तोलीजैसी गा.वि.स. लाई लिइएको छ । अध्ययनको यो क्षेत्र अछाम र कालिकोटको निकट पर्दछ र जिल्ला सदरमुकाम दैलेख बजारदेखि भण्डै २१ कोस उत्तर पश्चिममा पर्दछ ।

२.३ भौगोलिक संरचना

भौगोलिक रुपमा दैलेख जिल्ला मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत भेरी अञ्चलको पश्चिमोत्तर सिमानामा रहेको मध्य पहाडी भूभाग भएको जिल्ला हो । यस जिल्लाको पूर्वमा जाजरकोट, पश्चिममा अछाम, उत्तरमा कालिकोट र दक्षिणमा सुर्खेत जिल्लाहरू पर्दछन् । यस जिल्लाको पश्चिमतिर कर्णाली नदी बग्दछ । यस जिल्लाको उत्तरपूर्वी सिमानामा महाबु (माबु), हाउडी, तीनचुले भता र कट्टी आदि प्रसिद्ध लेकहरू छन् । उत्तरपूर्वी कुनामा कालिकोट र दैलेखको सिमानामा रहेको तीनचुले नामको सबैभन्दा अग्लो चुचुरो छ । दैलेखको दक्षिणी सिमाना रानीमत्ता लेख, रतु र औलचिड गा. वि.स. ले छुट्टयाएका छन् भने पूर्वी भेकतिर कट्टि, कालिका र तोली गा.वि.स.हरू रहेका छन् । दैलेख जिल्ला विश्वमानचित्रमा ८१°२५" देखि ८१°७' पूर्वी देशान्तरसम्म र २८°३२" अक्षांशदेखि २९°८" उत्तर अक्षांशसम्म फैलिएको छ ।^१ यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १,५०२ वर्ग कि.मि. छ ।^१

६. हीरामणि शर्मा पौड्याल, पार्वती भाषिकाको स्वरुप र संरचना, प्रकाशक इन्दिरा शर्मा, वि.सं. २०४४ ।

७. नापी विभाग, जिल्ला विकास योजना, दैलेख, २०४३ ।

८. टेकनाथ हुमागाई र केदार उप्रेती, नेपाल जिल्लागत वस्तुस्थिति मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र, काठमाण्डौ : नेशनल रिसर्च एसोसिएट्स कालिकास्थान, डिल्लीबजार वि.सं. २०४५ पृ ४७६ ।

यस जिल्लामा समुद्र सतहको लगभग ५४४ मिटरदेखि ४१६८ मिटरसम्म उँचा भागहरू छन् । ५५ गा.वि.स. र १ नगरपालिकामा संरचित यस जिल्लाको तापक्रम अधिकतम सरदर वार्षिक औसत १३ सेल्सियस न्यूनतम र अधिकतम तापक्रम सरदर वार्षिक २३ सेल्सियस रहेको छ ।

यो जिल्ला अधिकांश रुपमा मोडदार महाडले बनेको छ । जो तैत्तिस सागरको अन्त्यसँगै भौगोलिक हलचलले गर्दा उचो निचो रहेको छ । यस जिल्लालाई भूवनोटका आधारमा लेकाली, पहाडी र बेंसी प्रदेश गरी तीन खण्डमा विभाजन गर्न सकिन्छ । जिल्लाको उपत्यकाको स्वरुपमा पादुका र जम्बुकाँधको सानो क्षेत्र पर्दछ भने अधिकांश नदी किनार वेंसी क्षेत्रमा हुन् पर्दछ । पूर्व वेस्तडा, चुप्रा बजार, माथिल्लो डुङ्गेश्वर, कोटिला खागितडा माननचौर, गाताचौर, चिनेज्युला इत्यादि नदी वेंशी छन् भने रुम, कट्टी,

कालिका पगनाथ, पराजुल, बालिकाङ्ग, नौमुले, रानीबन, काँसीकाँध, कुशापानी, विशाला, पिपलकोट र सिंहासैन इत्यादि दुर्गम पहाडबाट बनेका क्षेत्र हुन् । बाँसी, रानीबन काँशीकाँध नारायण नगरपालिका, नौमुले, वडाखोला, भवानी, खरीगैरा आदि पहाडी इलाकामा पर्दछन् भने लाँकुरी, पगनाथ, जगनाथ कट्टी, रुम, अवलपराजुल, आदि इलाका अर्को पहाडि क्षेत्र हो । लालीकाँडा, पिलाडी, गोगनपानी, सेरीवराह र खड्कावाडा चाहिँ पराजुल खोला र लोहोरेको दक्षिण पश्चिमको भुभाग एउटै रहेको छ । कुसापानी, भैरी, रावतकोट, वडलम्जी, पादुका, दुल्लु, नेपा, नाउले, गमौडी, छिउडीपुसाकोट, मालिका, गौरी र कालभैरव गाउँ विकास समितिलाई पूर्वमा रामघाट, पश्चिममा नाराघाट उत्तरमा व्याउली र दक्षिण पश्चिममा कर्णाली नदीले छुट्याएको विशाल जनसंख्या भएको क्षेत्र हो । लयाँटी विन्द्रासैनी, जम्बुकाँध र चामुण्डा छुट्टै पूर्वमा नाराघाट र पश्चिममा रामघटले छुट्याएको क्षेत्र हो भने विशाला, लकान्द्र, र पिपलकोट पूर्व पश्चिम फैलिएको पहाडले बनेको इलाका हो । लकान्द्र, तोलीजैसी, तिलोपाटा, सिँहासैन, सिगौडी, सात्ताला राकम इत्यादि छुट्टै इलाका हो । यसरी ७ वटा पहाडमा अवस्थित दैलेख जिल्ला स्वस्थकर हावापानी, वनजङ्गल, नदी नाला र प्राकृतिक मनोरम दृश्य भएको धनी जिल्ला हो । यस जिल्लामा भरिएको भरनादेखि वाह्रतली, नाउलेको भानेश्वर, दुल्लुको काँडागाउँ डाँडालेख आदि मनमोहक इलाकाहरू हुन् । ऐतिहासिक तथा पुरातात्विक महत्वका भौगोलिक क्षेत्रहरूमा बेलासपुर, पञ्चकोशिको प्रसिद्ध स्थान धुलेश्वर र भैरवी भरना पनि यसै भुभागभित्र पर्दछन् । यस जिल्लामा रहेका प्रमुख नदीहरूमा लोहोरे, छामघाट र रामगाड पर्दछन् । त्यसैगरी नाभिस्थान, शिरस्थान, पादुका र धुलेश्वर जस्ता प्रसिद्ध तीर्थस्थलका अतिरिक्त हाल अवलपराजुल क्षेत्रमा प्राकृतिक ग्याँसको अपुर्ण भण्डार रहेको छ । यस बाहेक फलाम, ताम्रा, अमुक, गेरु, टमिलिक, पत्थर जस्ता खनिज पदार्थहरू रहेको विज्ञहरूको भनाइ छ ।

२.४ सामाजिक साँस्कृतिक संरचना

समाज भनेको एकै प्रकारको व्यवस्था, धर्म, रहनसहन अँगालेर एउटै ठाउँमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको समूह हो । साँस्कृति भनेको कुनै पनि समाजमा हुने गरेका यावत क्रियाकलापको समष्टि हो । दैलेख जिल्लामा आफ्नै किसिमको समाज र साँस्कृति रहेको छ । यहाँ विभिन्न वर्ग, जाति, पेसा, उमेर, लिङ्ग, रङ र आकृतिका मानिसहरूको

बसोबास छ । यस जिल्लामा हिन्दु धर्म मान्नेहरूको संख्या अधिक छ भने केही मात्रामा इस्लाम धर्म मान्नेहरू पनि छन् । खासगरी दैलेखको सामाजिक साँस्कृतिक संरचनाको अध्ययन गर्दा त्यस ठाउँको गाउँघर, भेषभुषा खानपान, रहनसहन, चालचलन, धर्म, चाडपर्व, जाति, लिङ्ग आदि कुरा पर्दछन् । २०५८ सालको जनगणना अनुसार यस जिल्लाको जनसंख्या २,२५,१८९ रहेको छ जसमध्ये महिलाको संख्या ११५०७६ र पुरुषको संख्या ११०११३ रहेको छ ।^१ हाल करिब तीन लाख बासिन्दाको जन्म र कर्म थलो बनेको दैलेख जिल्लामा प्राय पातलो वस्ती छ । ढुङ्गाकै गाह्रो र छाना भएका घरहरू यस जिल्लामा पाइन्छन् भने कतैकतै खरको छाना भएका घरहरू पनि पाइन्छन् । ओखल ढिकी, जातो आदि दैनिक प्रयोगका सामग्री भेटिन्छन् । प्रत्येक घरमा पिँढी (ओटालो) र आँगन (खलो) हुन्छ । यहाँ प्राकृतिक धारा तथा कुवाहरू पानीका मूल स्रोत हुन् । यहाँको भेषभूषा सामान्य नै छ । पुरुषले टोपी, कमीज, पेन्ट, लबेदा, सुरुवाल, कोट र जुता लगाउँछन् । महिलाहरूले चोलो, ब्लाउज, पेटीकोट, सारी, पटुका आदि पोशाक लगाउँछन् । दैलेखीहरूको खानपान पनि आफ्नै प्रकारको छ । यहाँको प्रमुख खाना रोटी र भात हो । खानाका अन्य परिकारमा सया (चामलको राटी), फाँडो (मासको दाल भिजाएर पिसेर पकाउने पातलो चीज) भुच्चाने रोटी (चामलको ठुलो रोटी) खीर आदि महत्वपूर्ण छन् । यहाँको मुख्य अन्नहरूमा धान, मकै, कोदो, जौ, गहुँ, फापर, हुन् भने अन्यमा मास, भटमास,सिलाम, तिल, चना, तोरी, सस्यु, लाहा, बदाम, अलैंची,, टिमुर, मसुरो, गहत, केराउ (कला) मुगी आदि अन्नहरू

१. जिल्ला विकास योजना, दैलेख, आ.व. २०६६।०६७ ।

पाइन्छन् । यहाँका मुख्य फलफुलहरूमा सुन्तला, जुनार कागती, अमिलो, अम्बा, आदि हुन् भने अन्यमा काफल, ऐंसेलु, चुत्रा, तींदु आदि प्रसिद्ध रहेका छन् । यस्तै गरी जडीबुटीहरूमध्ये समी, रुद्राक्ष, पाँचऔले, च्याऊ, हड पसारो, सुनगाभा, काउलो आदि प्रसिद्ध छन् । रहनसहनको हिसाबले गर्दा यहाँ संयुक्त परिवारकै बढी प्रचलन छ । जातअनुसार बसोबास छुट्टा छुट्टै स्थानमा हुन्छ । यहाँ जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारहरू छैटी, न्वारन, अन्नप्राशन, कर्णबेध, मुण्डन, चुडाकर्म (ब्रतबन्ध), विवाह र मृत्युसंस्कार आदि सम्बन्धी प्रचलन लगायत भाइबुहारी र जेठाजुबीच छुवाछुत गर्ने संस्कार छ । धार्मिक चाडपर्वहरू पनि मनाइन्छन् । प्राचीन समयदेखि नै देवताका रूपमा सम्पूजित केही पैशाचिक वृत्तिका

रुपमा रहेका राक्षसहरूकोमध्ये जगन्नाथ, महावै, मष्टो, भैरम, तिवारी, भैंसाखोर प्रसिद्ध छन् । दैलेख जिल्लामा धामी र भाँकी प्रथाको प्रचलनको साथै यसका अतिरिक्त सत्यनारायणको पुजा, भागवत सप्ताह, रुद्री, नवदुर्गा भवानीको पुजा पनि गरिन्छ । यस जिल्लाको सांस्कृतिक परम्पराका अन्य अनेकौं विशेषता पाइन्छन् । यस्ता लोकसंस्कृतिहरूमा माघे सक्रान्ति, शिवरात्री, कृष्णाष्टमी, तीज, श्रावण सक्रान्ति, जनै पूर्णिमा, घाँसे सक्रान्ति, वडादशैं आदि यस ठाउँका महत्वपूर्ण चाडपर्वहरू हुन् । यी पर्वहरूमा विभिन्न किसिमका भाँकीहरू प्रदर्शन गर्नुका साथै विभिन्न पहिरनमा डेउडाखेलहरू खेलिन्छन् । विभिन्न प्रकारका संस्कृतिलाई झल्काउने लोकनाचहरू पनि हेर्न पाइन्छ । त्यस्ता लोकनाचमा दैलेख जिल्लाको पूर्वी भागमा प्रचलित मारुनी नाच, भ्याउरे नाच, हनुमान, लट्ठी चलाउने (गर्रा) आदि र पश्चिमी भागमा प्रचलित हुड्के, भैलो र तरवार खेल (सरौ) डेउडा, छैटी धमारी, दुस्को, फट्को आदि खेलहरू खेलिन्छन् । महिलाहरूले गाउनेमा भोडा, भैनी, मागल आदि हुन् । न्याउँलागीत (ड्यौडा) भने यस जिल्लाका पुरुष र महिलाको साझा सम्पत्ति हो । यस ठाउँमा प्रचलित केही लोकगाथाहरूमा सवाइ, करको, मडेली, आशिका, धमारी दुस्को, भैनी, भैलो भोडा, मागल, रतेउली आदि महत्वपूर्ण छन् ।^{१०} यस ठाउँमा प्रचलित बालाराजा काशीरामको भारत, ख्यातिप्राप्त एवं लोकप्रीय छ । दैलेख जिल्लामा नेपालका चारजातमा चारजातकै बसोवास रहेको छ । यी चार जातमध्ये ठकुरी जातिको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ ।

विभिन्न जातजातिको उद्गम स्थलको रूपमा दैलेख जिल्ला रहेको छ । जस्तै दुल्लबाट दुलाल, पराजुलबाट पराजुली नेपालबाट नेपाल, रिजुबाट रिजाल, कोइराला

१०. बालाराम उपाध्याय आचार्य, नेपाली साहित्यमा दैलेखको योगदान, (काठमाडौं : डबली प्रेस, बल्खु, २०५८) ।

गाउँबाट कोइराला, लम्सुबाट लम्साल, वाँसीबाट वस्याल, भूर्तिबाट भूर्तेल, खारबाट खराल आदि थर भएका जात जातिहरूको बसोवास रहेको पाइन्छ । दैलेखमा ब्राहमण, ठकुरी, क्षेत्री, सार्की, मगर, कामी, दमाइ, आदि जातिका निम्नलिखित थर भएका मान्छेको बसोवास रहेको छ । तिमिल्सेना, रेग्मी, उपाध्याय, बजगाई, ढकाल, अधिकारी, भण्डारी, लामिछाने, भट्टराई, खनाल, घोडासैनी, न्यौपाने, सापकोटा, गड्तोला, शाह, शाही, सिंह, हमाल, चन्द, मल्ल, विष्ट, रावल, थापा, बोगटी, बडाल, कार्की, खड्का, राउत, बुढा, वोहोरा, माभी,

कठायत, सिजापति, पाण्डे, बुढाथापा, थापामाभी, सुनार, गुरुङ्ग, तामाङ्ग, श्रेष्ठ, बज्राचार्य, विश्वकर्मा, कटुवाल, तिरुवा, लोहार, टमट्टा, कँसारा, मिजार, ढोली, दमाई, सार्की, वादी, भुल, चमार, कसाइ, योगी,पुरी, गिरी, राउटे आदि ।

यसरी विभिन्न प्रकारका जातजाति रहनसहन, वेशभुषा, रीतिस्थिति, चाडपर्व, धर्म, संस्कार, वसाइको स्थिति आदिले दैलेखको सामाजिक साँस्कृतिक संरचना निर्मित भएको छ । यहाँको सामाजिक साँस्कृतिक संरचना कतिपय हिसाबले उल्लासपूर्ण वा रमणीय छ भने कतिपय हिसाबले कठोर वा दुःखदायीपूर्ण पनि छ ।

२.५ दैलेखी भाषिकाको उद्भव र विकास प्रक्रिया

दैलेखी भाषिका नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद भएको हुँदा यसको उद्भव र विकासप्रक्रियालाई नेपाली भाषाका सन्दर्भमा विवेचना गर्नु उपयुक्त हुन्छ । नेपाली भाषाका प्राचीन अभिलेखहरू दैलेख जिल्ला र दैलेखी भाषिकामा नै प्राप्त भएको हुँदा पनि नेपाली भाषाको उद्भव तथा विकासप्रक्रिया सुरु भएको हो भन्न सकिन्छ । यस आधारमा दैलेखी भाषिकाको विकासप्रक्रियालाई नेपाली भाषाको विकासप्रक्रिया जस्तै निम्नलिखित तीन चरणमा वर्णन गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।

२.५.१ प्राचीनकाल (१०३८ देखि १५ औँ शताब्दीसम्म)

पश्चिम नेपालको कर्णाली क्षेत्रमा खस राजाहरूको राज्य रहेको थियो । बाह्रौँ शताब्दीदेखि चौधौँ शताब्दीमा राज्य सञ्चालनका लागि खस भाषाको प्रयोग हुने गर्दथ्यो । उनीहरूले प्रयोग गर्ने खस भाषा खस अधिराज्यको राजकीय भाषा बन्न पुग्यो । प्राचीन नेपाली भाषा भनेको यही खस राज्यको राजकीय भाषा हो ।^{११} यस प्रकार नेपाली भाषाको उत्पत्ति सिंजाबाट भएको मानिन्छ । तत्कालीन समयमा अहिलेको दैलेख जिल्लाको दुल्लु खस राज्य अन्तर्गत पर्दथ्यो र त्यहाँ सिंजाको शीतकालीन राजधानी बनाइएको थियो । त्यहाँ पनि खस भाषाको प्रयोग हुने गर्दथ्यो यस आधारमा प्राथमिककालीन दैलेखी भाषिकाको उत्पत्ति र विकासको समय एउटै मान्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषाको प्राचीन नमुना पूर्ण प्रकाश नेपाल यात्रीको खोजको वि.सं. १०३८ को दामुपालको दुल्लु अभिलेख रहेको छ^{१२} जसको भाषा यात्रीको अनुसार यस्तो रहेको छ :

“ओं..... दमे हु..... दामुपाल भुपाल रेष भई । विष्णु अडैको भाइ ॥ साउ पाल अडै सा १०३ ।”^{१३}

यस अभिलेखमा ‘भुपाल र भइ’ जस्ता शब्दहरू दैलेखी भाषिकासँग मिलेको पाइन्छ । त्यस्तै अशोकचल्लकालीन दुल्लुको शिला अभिलेख (१३१७/२७ तिर) यस्तो रहेको छ :

“स्त्री अशोकचल्लदेव स्थिरजयतु । सउना कार्कि साउका कर्क्यानीको देवल”^{१४} यस अभिलेखमा कतै ‘स्त्री’ ‘देव’ जस्ता संस्कृत शब्दहरूको प्रयोग भएको छ भने कर्क्यानी देवल शब्द दैलेखी भाषिकासँग मिलेको देखिन्छ । यस आधारमा यी अभिलेखहरू दैलेखी भाषिकाका प्राचीन पृष्ठभूमि हुन् भन्न सकिन्छ ।

प्रारम्भदेखि बाईसी चौबिसी राज्यको उदयसम्म दैलेख र त्यसको आसपासका जिल्लाहरूमा पाइएका प्राथमिककालीन शिलालेख र ताम्रपत्रहरूको सूची यस प्रकार छ :^{१५}

वि.सं. १०३८ को दामुपालको दुल्लु अभिलेख ।

वि.सं. १२८० को बडलम्जीको बालेश्वर ताम्रपत्र ।

वि.सं १३१२ को अशोकचल्लको अभिलेख ।

वि.सं.१३१७/२७ तिरको अशोक चल्लकालीन दुल्लुको शिलालेख ।

वि.सं १३३७ अक्षय मल्लको अछाम विनायक देवलको ताम्रपत्र ।

वि.सं १३९४को राजा पुण्य मल्लको ताम्रपत्र ।

वि.सं.१४०९ को डोटीका राजा निरयपालको ताम्रपत्र ।

११. देवीप्रसाद गौतम, नेपाली भाषा परिचय, २०४९ ।

१२. टंकप्रसाद न्यौपाने पारसमणि भण्डारी, सामान्य भाषाविज्ञान (काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन, २०६७) ।

१३. शान्तिप्रसाद ढकाल, सामान्य भाषाविज्ञान, (काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन, २०६५) ।

१४. देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, २०४९ ।

१५. देवीप्रसाद गौतम, ठाकुर पराजुली, नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौं ।

वि.सं.१४३३ को अभय मल्ल राइको ताम्रपत्र ।

वि.सं.१४४४ को मलय वर्माको जुम्लाको ताम्रपत्र ।

वि.सं.१४५३ को संसार बम्मको ताम्रपत्र ।

वि.सं.१४५७ को बलिराजाको मुगुको ताम्रपत्र ।

यसरी नेपाली भाषा, संस्कृत, प्राकृत र खस अपभ्रंश हुँदै एघारौं शताब्दीमा सिंजामा जन्मिएको र यसको सर्वप्राचीन नमुना १०३८ को अभिलेख वा अशोक चल्लको पालाको दुल्लु पादुका स्थित सउना कर्क्यानी (१३१७/२७) को अभिलेखमाथि दृष्टि दिँदा नेपाली भाषाले प्रशासनिक एवम् लोकव्यवहारको माध्यमको रूपमा यस पूर्व नै लोकप्रियता पाइसकेकोले खस अपभ्रंश मानिएतापनि खस पूर्व नै नेपाली भाषा प्रचलनमा आइसकेको देखिन्छ (गिरी, २०५३:३९) ।

वस्तुतः १०३८ देखि १५ औं शताब्दीको मध्यसम्म दैलेखी भाषिका नेपाली भाषाको अभिलेख कालका रूपमा रहेको देखिन्छ । तत्कालीन अवधिमा नेपाली भाषाका भेद उत्पन्न भइसकेको पाइँदैन । यसर्थ दैलेखी भाषिका र नेपाली भाषाको प्राथमिक काल एउटै हो भन्न सकिन्छ ।

२.५.२ माध्यमिक काल (१५ औं शताब्दीदेखि १८ औं शताब्दीसम्म)

सोह्रौं शताब्दीको अन्त्यतिर राज्य टुक्रिने क्रममा कर्णाली प्रदेशमा मात्रै बाइस राज्यहरू खडा भए ।^{१६} खस राज्यको विघटनसँगै दैलेखी भाषिकाको माध्यमिककाल मान्न सकिन्छ । खस राज्य टुक्रिने क्रमसँगै सुरु भएको मध्यकालीन नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरू पूर्वेली, केन्द्रीय र पश्चिमी भेदहरू देखिन थाल्छन् ।^{१७} माध्यमिककालीन दैलेखी भाषिका पूर्वेली भाषिकाको माध्यमिक कालमा यसको आसपासका क्षेत्रमा प्राप्त शिलाअभिलेख तथा ताम्रपत्र निम्नलिखित छन् :

वि.सं.१५३७ को कीर्तिमल्लको डोटीको ताम्रपत्र ।

वि.सं.१७०१ को पहाडी शाहीको ताम्रपत्र ।

१६. देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, २०४९ ।

१७. रामप्रसाद दाहाल, पूर्ववत्, २०५४ ।

खस राज्यको विघटनसँगै नेपाली भाषामा महत्वपूर्ण परिवर्तन देखापर्न थालेको पाइन्छ । यस समयमा अभिलेख प्रयुक्त भाषामा विविधता देखापर्न थालेको हुनाले यही समयमावधिदेखि दैलेखी भाषिकाको छुट्टै विकास हुन थालेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

२.५.३ आधुनिक काल (वि.सं. १८२५ देखि हालसम्म)

नेपालको एकीकरण अभियानसँगै अगाडि बढेको नेपाली भाषाले वि.सं.१८२५ मा उपत्यकाको कान्तिपुर माथि विजय प्राप्त गर्‍यो । आधुनिक नेपालको राजनैतिक इतिहासको सुरुवातसँगै नेपाली भाषाले आधुनिक चरणमा प्रवेश गर्दछ ।^{१५} यस क्रममा दैलेखी भाषिकाले पनि एउटा छुट्टै भाषिकाको रूप लिन पुग्दछ । दैलेखी भाषिकाको आधुनिककालमा केही लेख्य सामग्री पनि भेटिएका छन् । यसको प्रमुख आधार मध्यकालमा प्रचलित गुरुकुल परम्परालाई नै मान्न सकिन्छ । वि.सं. १९७४ मा चन्द्रशमशेरले खोलेको पाठशालाहरूले पनि दैलेखी भाषिकाको, विकासमा योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ । लेख्य सामग्रीहरूमा श्रीरत्न शर्मा रिजालको ज्वालापुराण महात्म्य संस्कृत (१९७९), बदरीकेदार महात्म्य गद्य (..), ज्वालादेवीको भाषास्तुति (२०१२) आदि रचनाले दैलेखी भाषिकाको आधुनिक कालको विकासमा योगदान दिएको पाइन्छ । त्यस्तै ज्वालापुराण भाषाश्लोक (२०१३) पुस्तकबाट मौलिक कृतिको रचना आरम्भ भएको देखिन्छ । उक्त पुस्तकमा जंगबहादुर शाहको बन्दना शीर्षकको कविता पनि प्रकाशित छ । दैलेखमा २००८ मा त्रिभुवन मिडिल स्कुल र २०११ मा दुल्लुमा विजया मिडिल स्कुलको स्थापनाले गर्दा त्यहाँको भाषिक विकासमा प्रत्यक्ष योगदान मिलेको देखिन्छ ।^{१९}

दैलेखी भाषिकाको आधुनिक कालमा यस भाषिकालाई चिनाउने काम दैलेखी ड्यौडा गीतहरूले पनि गरेका छन् । यसमा योगदान पुऱ्याउनेहरूमा तेजबहादुर हमाल (दुल्लु) लोकबहादुर सिंह, टीकाप्रसाद पोखरेल, दिनेशप्रसाद पोखरेल, सुकाराम सार्की (पादुका) आदिको योगदान उल्लेखीय रहेको छ । त्यस्तै दैलेखी भाषा साहित्यको क्षेत्रमा विशेष योगदान पुऱ्याउनेहरूमा स्व.श्रीरत्न शर्मा, मधुसुदन गिरी, जगत उपाध्याय, मोतिराम भट्ट, विशाखर पाध्या खनाल, राजाराम पाध्या रिजाल, नन्दराम शर्मा (कट्टी) जनार्दन ज्ञवाली,

१८. रामप्रसाद दाहाल, पूर्ववत्, २०५४ ।

१९. मधुसुदन गिरी (२०५३:४२,४३): मध्यपश्चिमका कविता, मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद, काठमाडौं ।

भीमबहदुर भण्डारी आदि रहेका छन् । त्यस्तै यसकालमा भाषिकाको विकासमा योगदान पुऱ्याउने पत्रिकाहरू पनि रहेका छन् । नेपालगन्जबाट प्रकाशित, 'पत्रचामृत' .. अयोध्याबाट प्रकाशित 'छात्रकला' (२०२५/२६) वाराणसीबाट प्रकाशित 'जुनकीरी' ले दैलेखी भाषा र नेपाली साहित्यमा विशेष योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ ।^{२०}

यस भाषाको छुट्टै अस्तित्व कायम गर्न संस्थागत प्रयास भने हुन सकेको छैन । खासगरी धेरै समयसम्म मानक नेपाली भाषाका वक्तासँगको सम्पर्कबाट वञ्चित हुनु, भौगोलिक विकटता, समयको लामो अन्तराल आदि कारणले यस भाषिकाले स्वतन्त्र क्षेत्रीय भाषिकाको अस्तित्व पाएको छ ।

२.६ दैलेखी भाषिकाका सामाजिक तथा भौगोलिक उपभेद

कुनै पनि भाषाका भौगोलिक तथा सामाजिक भाषिकालाई प्रस्तुत गर्नका निम्ति भाषा, भाषिका र व्यक्तिभाषाका बीचको अन्तर्सम्बन्धलाई स्पष्ट पार्नु आवश्यक हुन्छ । त्यसै अनुरूप यहाँ पनि भाषा, भाषिका र व्यक्तिभाषाका बारेमा सामान्य चर्चा गरी दैलेखी भाषिकाका सामाजिक र भौगोलिक भाषिकाको सामान्य स्वरूपलाई स्पष्ट्याइएको छ ।

२.६.१ भाषा, भाषिका र व्यक्तिभाषा

भाषा, भाषिका र व्यक्तिभाषा परस्पर सापेक्ष अवधारणा हुन् । भाषिकाको परिचयका निम्ति यिनीहरूका बीचको समानता र भिन्नतालाई प्रस्तुत गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

२.६.१.१ भाषा

मानिस एक चेतनशील प्राणी हो । उसले आफ्नो विचार भाव वा संवेदनालाई भाषाका माध्यमबाट प्रकट गर्दछ । विचार विनिमयको प्रमुख साधन भाषा भएको हुनाले समाजमा मान्छेले आफ्नो व्यवहार अरुलाई बुझाउन र अरुका व्यवहार आफुले बुझ्न भाषाको प्रयोग गर्दछ । मानवजीवनका सम्पूर्ण क्रियाकलाप चिन्तनमनन तथा अभिव्यक्तिहरूको सबभन्दा सशक्त माध्यम नै भाषा हो (बृहत नेपाली शब्दकोश २०६०, १५) । भाषाको परिभाषाका सन्दर्भमा विभिन्न विद्वानहरूका अभिव्यक्तिलाई समेटेर एउटै वाक्यमा भाषाको परिभाषा यसरी गर्न सकिन्छ भाषा यादृच्छिक वाकप्रतीकहरूको त्यो व्यवस्था हो जसको सहायताले समाजका व्यक्ति सञ्चार गर्दछन् ।^{२१}

२०. पूर्ववत्, पृष्ठ ४३ ।

२१. चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, सातौं संस्करण (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५३) ।

यसरी के भन्न सकिन्छ भने भाषा मानव उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित ध्वनि प्रतीकहरूको त्यस्तो व्यवस्था हो जसका सहायताले मान्छेले आफ्ना विचारको आदानप्रदान गर्दछन् र सामाजिक प्रकार्य पुरा हुन्छ । भाषाको सामान्य चर्चा उपर्युक्त ढंगले गरिए पनि यहाँ भाषिकाका सापेक्षतामा भाषालाई हेर्ने प्रयास गरिएको छ । यस आधारमा हेर्दा भाषिकाको समष्टि रूपलाई भाषा भनिन्छ । विभिन्न भाषिकाहरूमध्ये जुन बढी लोकप्रिय हुन्छ त्यसलाई स्तरीय वा मानक भाषा भनिन्छ ।^{२२} कुनै निश्चित भूभागभित्र प्रयोगमा ल्याइने अनेकौं भाषिकाहरूमध्ये जसले बढी लोकप्रियता कमाएको हुन्छ अथवा जसलाई त्यस मुलुकका अधिकतम मानिसहरूले बुझ्दछन् र सहज ढंगले प्रयोगमा ल्याउँदछन् त्यसलाई भाषा भनिन्छ । नेपालका सन्दर्भमा नेपाली भाषा स्तरीय वा मानक भाषाका रूपमा देखापर्छ । हरेक भाषाका आ आफ्ना भाषिक क्षेत्र हुन्छन् । भौगोलिक दृष्टिले सबैभन्दा विस्तृत भूभाग ओगट्न सक्षम भएको र सबै मानिसहरूका बीचमा लोकप्रिय भएको भाषा नै भाषा हो ।^{२३} जुनसुकै भाषिक क्षेत्रमा पनि भाषाको व्याकरण निर्धारण मानक भाषामा नै हुने हुनाले औपचारिक सन्दर्भमा प्रयोग हुनाका साथै साहित्यिक र साहित्येतर, ग्रन्थको रचना मानक भाषामा हुने गर्दछ । भाषा देशको प्रशासकीय क्षेत्रमा, बौद्धिक क्षेत्रमा, सञ्चारका क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छ । भाषा केही स्थिर प्रकृतिको हुन्छ । मानकीकरणपछि यसले सबै भाषिकालाई आफूभित्र समेट्छ ।

२.६.१.२ भाषिका

कुनै पनि भाषिक समुदायभित्र ध्वनि, उच्चारण र संरचनागत क्षेत्रीय विभेदका आधारमा देखिने भेद उपभेदलाई भाषिका भनिन्छ (बृहत नेपाली शब्दकोश २०६०:१०११) । भाषाभन्दा सानो र व्यक्तिवोलीभन्दा ठुलो भाषिक एकाइ भाषिका हो । भाषाका सामाजिक तथा क्षेत्रीय भेदलाई भाषिका भनिन्छ ।^{२४} समयको गतिशीलता, मानवीय मुल्यमान्यता र वैज्ञानिक उपलब्धिसँगसँगै भाषा पनि परिवर्तन हुन्छ । भाषा समाज सापेक्ष हुन्छ । कुनै पनि भाषा सबै ठाउँमा र सबै स्थितिमा एकैनास प्रयुक्त हुँदैन । भाषाको प्रयोगको स्थिति, भौगोलिक दुरत्वका कारणले तथा समय र सम्पर्कको कमी आदि कारणले गर्दा एउटै

२२. मोहनराज शर्मा र कृष्णहरि बराल, भाषाविज्ञान र नेपाली भाषा (काठमाडौं : नवीन प्रकाशन) ।

२३. यादवप्रकाश लामिछाने, सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान तथा नेपाली भाषा (काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार) ।

२४. मोहनराज शर्मा र कृष्णहरी बराल, पूर्ववत्, २०५० ।

भाषाका विभिन्न भेदहरू सिर्जना हुन्छन् । एउटै भाषाका भाषिकामा ध्वनि, रूप, वाक्यगठन अर्थ आदिका स्तरमा भिन्नता हुन्छ । तापनि एक आपसमा बोधगम्यता चाहिँ भई नै रहन्छ । भाषिकाहरूबीच परस्पर बोधगम्यता समाप्त भएपछि ती भाषिकाहरू छुट्टाछुट्टै भाषा बन्दछन् । एउटा भाषिका कालान्तरमा यही कारणले भाषा बन्दछ ।

भाषा वा भाषिकालाई छुट्टयाउने वा निर्धारण गर्ने प्रमुख आधार भाषाशास्त्रीहरूले बोधगम्यतालाई लिएका छन् ।^{२५} कतिपय सन्दर्भमा एउटै भाषाको एक कुना र अर्को कुनाका भाषिकामा बोधगम्यता नरहन पनि सक्छ । पुर्व मेचीको भाषिकामा र पश्चिम बैतडीको भाषिकामा बोधगम्यता अत्यन्त कम हुन्छ । बैतडेली भाषाभाषीले पूर्वको नेपाली भाषिकाभन्दा भारतीय प्रान्त कुमाउको भाषा बढी सजिलो पाराले बुझ्न सक्छन् तर कुमाउनी नेपाली भाषाको भाषिका होइन, बैतडेली भने हो । त्यसैले राजनैतिक सीमा र साँस्कृतिक सन्दर्भ पनि भाषिका निर्धारणको कारक तत्व देखापर्दछ ।^{२६}

भाषिकालाई बुझ्न भाषा र भाषिका बीचको साम्यबैषम्य बुझ्नुपर्ने हुन्छ । भाषिकाको जन्म भाषाबाटै हुने भएकाले भाषा र भाषिकामा आमाछोरीको जस्तो सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।^{२७} कुनै एक भाषिकाभित्र भाषा अटाउन सक्दैन तर एउटा भाषामा अनेक भाषिका हुन सक्छन् । भाषाको भन्दा भाषिकाको क्षेत्र केही सानो हुन्छ । भाषा सामाजिक प्रतिष्ठा र प्रभुताको द्योतक हो भने भाषिका आत्मीयताको द्योतक हो । भाषिकालाई अनौपचारिक रूपमा स्वीकारिन्छ । यसरी निष्कर्षमा भन्दा सामाजिकता र भौगोलिकताका कारण एउटै भाषामा देखिएका स्थानीय कथ्य भेदलाई भाषिका भनिन्छ जुन ध्वनि, रूप, वाक्यगठन, अर्थ आदिका दृष्टिले भिन्न र बोधगम्यताका दृष्टिले समान हुन्छन् ।

२.६.१.३ व्यक्तिभाषा

भाषिकाभन्दा मुनिको वा भाषाको लघुतम एकाइ नै व्यक्तिभाषा हो । कुनै व्यक्तिले बोल्ने भाषालाई व्यक्तिभाषा भनिन्छ । हरेक व्यक्तिको भाषा अर्को व्यक्तिको भाषासँग मेल खाँदैन । प्रत्येक व्यक्तिको उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डार फरकफरक हुन्छ । यही

व्यक्तिविशेषको भाषिक रूप नै व्यक्तिभाषा हो । व्यक्तिले जन्मेदेखि मृत्युसम्म वैयक्तिक प्रकार्य पुरा गर्न भाषाप्रयोग गर्दछ । यसरी एउटा व्यक्तिले जन्मेदेखि मृत्युसम्म विभिन्न

२५. भोलानाथ तिवारी, भाषाविज्ञान, सातौं संस्करण, (इलाहवाद किताब महल, सन् १९८७) ।

२६. ब्रतराज आचार्य, हाम्रो भाषा, तनहुँ ।

प्रयोजन का लागि विभिन्न समयमा भिन्न भिन्न रूपमा प्रयोग गरेको भाषिक रूप नै व्यक्तिभाषा हो ।

२.६.३ दैलेखी भाषिकाका सामाजिक भेद

समाजका व्यक्तिहरूको व्यवहारका आधारमा रहेको एउटै भाषाको भिन्नतलाई सामाजिक भाषिका अन्तर्गत राखिन्छ । यस्ता सामाजिक भाषिकाहरूमा उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा भिन्नता देखिन्छ ।^{२७} एउटा समाजमा विभिन्न जातजाति, लिङ्ग, धर्म, वर्ग, स्तर, पेसा आदिका मानिसको बसोबास हुन्छ । यिनीहरूले आ आफ्नै ढंगले भाषाको प्रयोग गर्दछन् । भाषाप्रयोगका सन्दर्भमा सहज बोधगम्यताको स्थिति फेला परे तापनि उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा भने केही सूक्ष्म भिन्नता पाइन्छ । यही सामाजिक संरचनाका कारण उत्पन्न हुने भाषिक भेदलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ । उदाहरणका लागि उच्चवर्ग र निम्नवर्गले प्रयोग गर्ने भाषा, बालक र बृद्धले प्रयोग गर्ने भाषा साक्षर र निरक्षरले प्रयोग गर्ने भाषा एकै प्रकारको हुँदैन । भाषाका यस्ता भेद नै सामाजिक भेद हुन् । यो भाषिक भेद विविधतामय र बहुआयामिक प्रकृतिको हुन्छ ।

दैलेखी भाषिक समाजमा विभिन्न जातजाति लिङ्ग, पेसा, स्तर, वर्ग आदिका मानिसको बसोबास भेटिन्छ । ती मानिसका भिन्नाभिन्नै आर्थिक र सामाजिक स्तर भए जस्तै दैनिक बोलचालको व्यवहार गर्ने भाषिक श्रेणीमा भिन्नता देखिन्छ । माथिल्ला स्तरका मानिसहरूको रहनसहन खानपान, वेशभूषा आदि तल्लो स्तरका मानिसहरूको भन्दा फरक देखिन्छ । दैलेखी भाषिक समाजमा देखिएको यस्ता विविध धर्म, संस्कृति, वेशभूषा स्तर, वर्ग, लिङ्ग भाषिक व्यवहार आदिका कारणले दैलेखी भाषिकाका सामाजिक उपभेद देखापर्दछन् । दैलेखी भाषिकाका सामाजिक भेदलाई निम्न आधारमा देखाउन सकिन्छ :

(क) पुख्यौली शासक र शासितको आधार

यस आधारमा दैलेखी समाज ठकुरी जाति र इतर जातिको रूपमा छुट्टिन्छ । दैलेखमा ठकुरीहरूको भाषिक व्यवहार अन्य जातिको भन्दा एकदमै भिन्न देखिन्छ । यस कारण ठकुरीले प्रयोग गर्ने भाषा र ठकुरी इतर जातिले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता देखिने हुनाले

२७. चूडामणि बन्धु, भाषाविज्ञान, सातौँ संस्करण (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०५३) ।

दैलेखी भाषिकामा सामाजिक उपभेद भेटिन्छन् । ठकुरीहरूले अरुलेभन्दा भिन्न सम्बन्धवाची शब्दहरूको प्रयोग गरेको भेटिन्छ । ठकुरीहरूले आदरार्थी र उच्च आदरार्थी भाषिक रूपको प्रयोग क्रमशः घरपरिवार र इष्टमित्रसँग गर्दछन् । ठकुरीइतर जातिका व्यक्तिहरूलाई भने प्रायः सामान्य आदरार्थी शब्दको नै प्रयोग गर्दछन् । ठकुरी समाज र ठकुरीइतर समाजको भाषिक स्वरूपको पहिचान तलका शब्दबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :^{२८}

<u>ठकुरीजाति</u>	<u>ठकुरीइतर</u>	<u>नेपाली</u>
मुआँ	आमा	आमा
बुआ	बाउजावा	बुबा
फुपु	फु	फुपू
फुआजु	पुसाइँ	फुपा
मैयाँ	छोट्टी	छोरी
जिजुबुआ	बाज्या	बाजे
दिज्यू	दि । दिदी	दिदी । जेठानी
बाबुसाब	वगोसाँझ कान्छा	देवर
मैसाब	गोसी।कान्छी	नन्द
रौतेलो	छोट्टया	केटो
भुजा। भात	भात	भात
जिउनार अर्नु	खानु	खानु
सुकला हुनु	सिनु	सुत्नु
सवारी हुनु	जानु	जानु

राजहुनु
दुलै

बस्नु
ब्वारी/भ्वारी

बस्नु
बुहारी

ठकुरीहरूले आफ्ना घरपरिवारमा प्रयोग गर्ने भाषा र इष्टमित्रसँग प्रयोग गर्ने भाषामा पनि फरक छ । घरपरिवारमा आदरार्थीको प्रयोग गर्दछन् भने इष्टमित्रसँग उच्च आदरार्थी को प्रयोग गरिएको भेटिन्छ । जस्तै :

२८. मिति २०६८ साल भदौ २ गते श्री लक्ष्मी उ.मा.वि. वार्ड नं. ४ का शिक्षक कुसुमाकर आचार्यसँग लिइएको अन्तर्वार्ता ।

घरपरिवार

इष्टमित्र

बुआ भात खाइस्यो ।

जेठान भुजा जिउनार होइबक्स्यो ।

दिज्यू काँबाट आइस्यो ?

सासु आज काँ सवारी भैबक्स्यो ।

मैआँ हजुरले क्या भन्स्या हो ?

ज्वाइँ हजुरले क्या भनि बक्स्या हो ।

यसरी ठकुरी र ठकुरीइतर जातिको भाषाप्रयोग फरक भएकोले दैलेखी भाषिकामा सामाजिक उपभेद जन्मन पुगेका देखिन्छन् ।

(ख) जाति वर्गगत आधार

जाति र वर्गगत आधारमा दैलेखी समाज तल्लो जात माथिल्लो जात, उच्च वर्ग र निम्नवर्गमा विभक्त देखिन्छ । जाति र वर्गगत व्यवस्था अनुरूप दैलेखमा ब्राहमण, ठकुरी र क्षेत्री माथिल्लो जाति तथा उच्चवर्गमा र अरु, तल्लो जाति र निम्न वर्गमा कहलिएको भेटिन्छ । दैलेखीहरूको जाति र वर्गव्यवस्थाको प्रभाव उनीहरूको भाषिक व्यवहारमा परेको देखिन्छ ।

सम्बन्धवाचक शब्दको तुलनाबाट जाति र वर्गव्यवस्थाका आधारमा देखिएको सामाजिक भाषिक स्वरूपलाई यसरी देखाइन्छ :

माथिल्लो जात वा उच्च वर्ग तल्लो जात वा निम्नवर्ग

बुआ / वाउजु

बा / बाबा

दिज्यू / दिदी

दि

फुपू

काका। कान्छाबुआ

फू

काउजु

यसका साथै दैलेखी भाषिकामा जाति तथा वर्गगत आधारमा सार्वनामिक भाषिक व्यवहारबाट पनि सामाजिक उपभेद जन्मन पुगेका देखिन्छ । नेपाली भाषामा निम्न आदरदेखि उच्च आदरसम्म चार किसिमका सर्वनाम तँ, तिमी, तपाईं र हजुर प्रचलित छन् । दैलेखी भाषिकामा भने दुई किसिमका भेटिन्छन् : ती हुन : तँ र तमी । नेपाली भाषामा प्रचलित सर्वनाम तँ र तिमीका लागि दैलेखी भाषिकामा तँ को प्रयोग र तपाईं र हजुरका लागि तमी को प्रयोग गरिएको भेटिन्छ । परिवारका नाता सम्बन्धमा ठुलाले सानालाई तँ र सानाले ठुलालाई तमी को प्रयोग गरेको भेटिन्छ । दैलेखी जाति तथा वर्गव्यवस्थाअनुसार माथिल्लो जातका रूपमा कहलिएका मानिसले तल्लो वर्ग वा जातका मानिसलाई तँ सार्वनामिक शब्द र तल्लोले माथिल्लोलाई तमी सार्वनामिक शब्दको प्रयोग गरेको भेटिन्छ । यसरी दैलेखी समाजमा प्रचलित सम्बोधनका विविध शैली र सार्वनामिक भाषिक व्यवहारका कारण दैलेखी भाषिकमा विविध सामाजिक उपभेद जन्मेका देखिन्छन् ।

(ग) अभिवादनको भाषिक व्यवहार

विभिन्न जाति र वर्गका उपसमुहहरूमा अभिवादन गर्ने प्रथा आफ्नै किसिमको छ । सामान्यतः आफुभन्दा माथिल्लो जातको बढी उमेरको, नातासम्बन्धमा माथिल्लो तहको व्यक्तिलाई अभिवादन गर्दा ढोगदियाँ पाउलागि जधौ/जदौ शब्दको प्रयोग गर्दछन् । आशीर्वाद दिँदा भाग्यमानि, स्वस्ति, बाँचिरया आदि शब्दको प्रयोग गरिन्छ । त्यस्तै उमेर र नाताले माथिल्लो स्तरको व्यक्तिलाई अभिवादन गर्दा ढोगदियाँ, दर्शन आदि शब्दको प्रयोग गरेको भेटिन्छ । त्यसैगरी ब्राहमण र ठकुरीबीचको अभिवादनको भाषिक व्यवहार छुट्टै छ । ब्राहमणलाई ठकुरीले पाउलागि गुरु भन्छन् भने ठकुरीलाई ब्राहमणले स्वास्ति शब्दको प्रयोग गर्दछन् । यसरी दैलेखी समाजमा अभिवादनको प्रथाले भिन्न भाषिक उपभेद जन्माएको देखिन्छ ।

(घ) लैङ्गिक तथा उमेरगत आधार

लैडिगक तथा उमेरगत विविधताको प्रभाव दैलेखी भाषिकामा भाषिक सम्बोधनमा परेको देखिन्छ । दैलेखी समाजमा लोग्नेले स्वास्नीको र स्वास्नीले लोग्नेको नाम काढेर बोलाउने चलन छैन । यिनीहरूले एकअर्कामा निम्नलिखित सम्बोधन गरेको भेटिन्छ ।

लोग्नेले स्वास्नीलाई

यइ ओडि आ । ए वर आऊ ।

मेरी जोइ/मेरी श्रीमती

यइकी आमा

(छोराछोरीलाई देखाएर)

स्वास्नीले लोग्नेलाई

ओ ओडा आओ । ओ वर आउनुहोस ।

यइका बा/ यसका बा

यसकी आमा

(छोराछोरीलाई देखाएर)

यसरी प्रत्यक्ष बोलाउँदा लोग्नेले स्वास्नीलाई यइ र स्वास्नीले लोग्नेलाई ओ को प्रयोग गरिएको भेटिन्छ । अप्रत्यक्ष रूपमा कुरा गर्दा लोग्नेले स्वास्नीलाई यइकी आमा, मेरी जोइ आदिले सम्बोधन गरेको भेटिन्छ । आफुभन्दा ठुलो उमेरका मानिसलाई ओ तथा आफुभन्दा सानो उमेरका मानिसलाई ए को प्रयोगबाट सम्बोधन गरेको भेटिन्छ, जस्तै :

ठूलाले सानालाई गर्ने सम्बोधन

ए छोटी/ए केटी

ए बैना/ए बैनी

सानाले ठूलालाई गर्ने सम्बोधन

ओ/ओइ दि ए दिदी

ओ/ओइ दाजु ए दाजु

दैलेखमा स्थानवाची शब्दलाई विशेषण बनाएको भेटिन्छ । यस्तो शब्द पुलिङ्गका लागि प्रयोग गरिएको र त्यसैको स्त्रीलिङ्ग रूप स्त्रीलिङ्गका लागि प्रयोग गरिएको भेटिन्छ । जस्तै :

ठाउँ

दुल्लु

भुर्ति

रोल

लम्सु

पुरुष

दुलाल

भुर्तेल । भुर्त्याल

रोल्याल

लम्साल

स्त्री

दुलाल्नी

भुर्तेल्नी

रोल्याल्नी

लम्साल्नी

यसरी दैलेखी समाजमा लैङ्गिक तथा उमेरका आधारमा प्रचलित सम्बोधन तथा विविध शैलीले दैलेखी भाषिकामा सामाजिक उपभेद जन्माएका छन् ।

(ड) देवता र साधारण मानिसको आधार

दैलेखी समाजमा कालिका, मालिका, मस्टो, वण्डाली, नैन्याल, जथन्नाथ आदिलाई संरक्षक देवताको रूपमा लिने गरेको भेटिन्छ । धामी (चौता गाड्नु) गादीमा बसेर घण्ट वजाउँदै पडेली भन्न लाग्छ । यतिबेला अरुले धामीलाई सामान्य व्यक्तिको रूपमा नहेरी देवताको रूपमा हेर्दछन् । धामीलाई देवता ठानी महाराजा प्रमेछोरा आदिले सम्बोधन गर्दछन् । धामी र अन्य मानिसको प्रत्यक्ष वार्तालाप गर्दा धामीलाई तमी सर्वनामको र अन्य मानिसलाई तँ सर्वनामको प्रयोग गरेको भेटिन्छ । अप्रत्यक्ष रूपमा देवतालाई पुकार्दा भनौं तमी सर्वनामको प्रयोग गरेको भेटिन्छ । धामी तल्लो जात तथा कान्छो भए पनि उसमा देवता चढेको बेला आदरार्थी शब्द तमी को प्रयोग गरिएको भेटिन्छ । धामीले भनेको भाषा सामान्य वोलचालको भाषा भन्दा फरक देखिन्छ । जस्तै :

प्रचलित शब्द	देवताले प्रयोग गर्ने शब्द	नेपाली
अक्षता	वियाँदाना	अक्षता
घाँट	ठिन्का	घण्ट
छोरो ।छोट्या	चेलो	छोरो
छोट्टी	कन्या	छोरी
दमाया	चालामाला	दमाहा
जोई	सिंउदिनी	स्वास्नी
राँगो	ठेट्या	राँगो
वामन	बर्मा	वाहुन
भैसो	लमसिंग्या	भैसी
मान्छ्या	नर	मान्छे
बोक्या	भुत्याग्रो	बोका

यसरी दैलेखी समाजमा प्रचलित संस्कृतिअन्तर्गतको धामी बस्ने (पडेली) प्रथाबाट भिन्न भाषिक स्वरूपको प्रयोग हुने भएकाले दैलेखी भाषिकाका सामाजिक उपभेद जनमेका देखिन्छन् ।

२.६.४ दैलेखी भाषिकाका भौगोलिक भेद

भौगोलिक दूरी वा सम्पर्कको अभावका कारण एउटा भाषा भित्र देखिने स्थानीय कथ्य भेदलाई भाषाको क्षेत्रीय भेद भनिन्छ । यसलाई क्षेत्रीय भाषिका पनि भनिन्छ । भौगोलिक विकटता, यातायातको कठिनाइ आदि कारणले एउटै भाषाका भाषाबीच लामो समयसम्म सम्पर्क नहुन सक्छ । यसले गर्दा भाषिक वक्ताले भिन्न भाषिक रूपको प्रयोग गर्न थाल्छ, जसका कारण भाषामा भेद जन्मन्छ । यसलाई भाषाको भौगोलिक भेद भनिन्छ । खास स्थानमा बसोबास गर्ने एक भन्दा, बढी व्यक्तिहरूले बोल्ने भाषिक भेद नै क्षेत्रीय भाषिका हो । तसर्थ भाषिकाको सीमाभित्र एउटा गाउँमात्र पनि पर्न सक्छ र कतै जिल्ला, अञ्चल वा ठुला क्षेत्र पनि एउटा भाषिकाले ओगटेको हुन सक्छ (अधिकारी, २०६२:१९)। क्षेत्रीय भाषिकाको क्षेत्र सानो पनि हुनसक्छ र ठुलो पनि हुन सक्छ । एउटा भाषा सबै ठाउँमा एकैनासले प्रयोग हुँदैन । उदाहरणका लागि पूर्व मेचीमा बोलिने नेपाली भाषा मध्य वाग्मतीमा र पश्चिम सेती, महाकालीमा प्रयोग हुने नेपाली भाषामा पनि फरक पर्दछ । यसरी नेपालको पूर्वमा मध्यमा र पश्चिममा तथा नेपाल बाहिर बोलिने भाषा नेपाली नै हो तर जटिल हुन्छ । ठाउँअनुसार नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद भनिन्छ । भाषाको क्षेत्रीय भेद समभाषांश रेखाद्वारा छुट्याइन्छ । समभाषांश रेखाद्वारा भाषाको क्षेत्रीय भेद निर्धारण गर्ने कार्य अनुसार पूर्वेली, माझाली, ओरपच्छिमा, मझपच्छिमा, परपश्चिमा आदि नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेद हुन् । दैलेख पूर्वेली भाषिकाको खसानी उपभेद अन्तर्गत पर्ने भौगोलिक विविधता भएको भूभाग हो । यस जिल्लालाई पहाड जंगल, खोला र नदीले प्रत्येक भाषिक क्षेत्रलाई छुट्याइएको छ । यसले गर्दा भाषिक समुदायबीच भौगोलिक उपभेद देखिन्छन् । राजनैतिक भौगोलिक सीमा निर्धारणका दृष्टिले दैलेख जिल्लालाई निम्नलिखित तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको पाइन्छ : यस आधारमा दैलेखी भाषिकालाई तीन भौगोलिक उपभेदमा छुट्याउनु उपयुक्त देखिन्छ :

१ पूर्वेली भाषिक उपभेद

२ माभखण्डेली भाषिक उपभेद

३ पस्सिमेली भाषिक उपभेद

उल्लेखित तीनवटा भौगोलिक उपभेदलाई छुट्याउन सम्बन्धित क्षेत्रका स्थानीय बासिन्दालाई सामग्री सङ्कलन को सुचक बनाई लिइएका पचास शब्दको तुलना निम्नलिखित ढंगले गरिएको छ ।

तालिका नं. २

क्र. सं.	पूर्वेली	माभखण्डेली	पस्सिमेली	नेपाली
१	आमा	आमा	आमा	आमा
२	बुबा	बा	बाउजु	बुबा
३	बजै	बजै	बज्यै	हजुरआमा
४	बाजे	बाज्या	बाज्या	हजुरबुबा
५	कसार	कसार	लाडु	कसार
६	खुर्सानी	खुर्सानी	मच्या	खुर्सानी
७	महलो	महलो	गुल्यो	गुलियो
८	चुकिलो	चुकिलो	चुकिलो	अमिलो
९	मासु	मासु	सिकार	मासु
१०	गेडागुडी	गेडागुडी	गेडी	गेडागुडी
११	बोक्हो	बोक्कोडो	बोक्कडो	बोक्रो
१२	केटो	टोकरो	छोट्या	केटो
१३	केटी	टोकरी	छोट्टी	केटी
१४	तपाईँ	तपाईँ	तोमी	तपाईँ
१५	तिमी	तमी	तमी	तिमी
१६	फित्ता	फित्ता	फित्तो	फित्ता
१७	नाक	नाक्चो	नाक्चो	नाक
१८	अस्ति	अस्ति	अैथि	अस्ति
१९	अर्नी	अर्नी	फाँको	खाजा

२०	पाउना	पाउनो	पाउनो	पाहुना
२१	ओटालो	ओटालो	औँटालो	आँगन
२२	गोल्भिडा	गोल्भिडा	रामभिडा	गोलभिडा
२३	पोते	पोत्या	पोत्या	पोते
२४	कमिज	कमिज	फत्तु	कमिज
२५	कट्टु	कट्टु	जाँड्या	कट्टु
२६	मन्टो	मुन्टो	मुन्टो	टाउको
२७	रउँ	रउँ	रुँआ	रौँ
२८	जुवाली	जुवाली	जुवाली	जुवा
२९	बोके	बोक्या	बोक्या	बोका
३०	बल्ल	बल्ल	बल्ल	गोरु
३१	कडै	कडाइ	करइँ	कराइ
३२	किरमिलो	किरमिलो	किरमिलो	कमिला
३३	गर्नु	अर्नु	अर्नु	गर्नु
३४	मिस्टिन	मिस्टिन	बिडाल्या	ताप्के
३५	तकिया	सिन्ध्याँति	सिन्याति	सिरानी
३६	कम्मल	कम्मल	काम्लो	कम्बल
३७	सुकेको	सुक्याको	सुक्याको	सुकेको
३८	सुत्नु	सुत्नु	सिनु	सुत्नु
३९	पुच्छड	पुच्छड	पुछ्री	पुच्छर
४०	बाउसो	बाउसो	बाउसो	कोदालो
४१	केटाकेटी	टोकाटोकी	मुलामुली	केटाकेटी
४२	अण्डा	अण्डा	गेडी	फुल
४३	पस्सिम	पस्सिम	पस्सिम	पश्चिम
४४	तल्याँटी	पैताला	पइतलो	पैताला
४५	जिउ	जिउ	हड	शरीर
४६	आइलो	आइलो	आइलो	औँलो

४७	मस्त	मैथ	मैथ	धेरै
४८	गुना	गुनु	गुनु	ढेढु
४९	पुल्ती	पुल्ती	पुल्लिनी	पुतली
५०	कुइडो	कुइडो	हाउडो	कुहिरो

माथि दिइएको सामान्य पचासवटा शब्दको तुलनाका आधारमा दैलेखी भाषिकाका तीनवटा भौगोलिक उपभेदहरूमा छुट्याइएको छ । यही तुलनाका आधारमा अध्ययनको सीमाङ्कनमा परेको पस्सिमेली भाषिक उपभेदसँग तीनवटै ठाउँका ठ्याक्कै मिल्ने शब्द १० वटा, केही ध्वनिगत विशेषता मिल्ने शब्द २३ वटा र पूर्ण असमान शब्द, १७ वटा भेटिए । भौगोलिक विविधताका र भाषिक विविधताका आधारमा छुट्टिएका तीनवटा भिन्न क्षेत्र पूर्वेली माझखण्डेली र पस्सिमेली क्षेत्र दैलेखी भाषिकाका भौगोलिक उपभेद हुन् भन्न सकिन्छ ।

दैलेखी भाषिकाका उपर्युक्त तीनवटा भौगोलिक उपभेदमध्ये पूर्वेली भेगको पूर्वी सीमाना जाजरकोटसँग जोडिएको र दक्षिणी पूर्वी सीमाना सुर्खेतसँग जोडिएको छ । भौगोलिक हिसाबमा सवैभन्दा बढी क्षेत्र पूर्वेली भेगले ओगटेको छ । यस भेगलाई माझखण्डबाट छामघाट खोलाले, उत्तरमा ब्याउलीको लेकले र दक्षिणी पश्चिममा कर्णाली नदीले छुट्याएको छ । पश्चिमेली भौगोलिक उपभेदलाई माझखण्डेली भेगबाट पादुका खोलाले छुट्याएको छ । यस भौगोलिक उपभेदमा दैलेख जिल्लाका ८ वटा गा.वि.स. पर्दछन् ।

दैलेखी भाषिकाका भौगोलिक उपभेदलाई चित्र नं. २ मा देखाइएको छ । चित्र परिशिष्टमा राखिएको छ ।

परिच्छेद तीन

नामिक पदका व्याकरणिक कोटि

३.१ नामिक पद र व्याकरणिक कोटिको परिचय

नामसँग सम्बन्धित पदलाई नामिक पद भनिन्छ । नामिक पदअन्तर्गत नाम, सर्वनाम र विशेषता पर्दछन् । यिनीहरूमा पाइने कतिपय व्याकरणिक कोटि समान हुन्छन् भने कतिपय कोटि भिन्न हुन्छन् । यसैगरी व्याकरणिक कोटि भनेको वाक्यरचनामा शब्दबाट स्पष्ट हुने सम्बन्ध हो । वाक्यात्मक घटकका रूपमा आएका हरेक पद क्रियासँग सम्बन्धित हुन्छन् । यस सम्बन्धलाई व्याकरणिक सम्बन्ध भनिन्छ : व्याकरणिक सम्बन्ध तत्व नै व्याकरणिक कोटि हुन् । वाक्यरचनामा पदबाट प्रकट हुने अलग अलग कार्यका आधारमा व्याकरणात्मक कोटिको निर्धारण हुन्छ । यस्ता कोटि हुन : लिङ्ग, वचन, कारक, पुरुष, काल, पक्ष भाव आदि ।^{२९} नामिक वर्गका पदहरूमा व्याकरणिक कोटिको प्रभावलाई

तालिकामा यसरी देखाउन सकिन्छ : स्पष्टिकरण :चिन्हले पदको प्रकार्यात्मक कोटिलाई जनाएको छ । चिन्हले पदको प्रकार्य नगर्ने कोटिलाई जनाएको छ ।

तालिका नं.३

कोटि	नाम	सर्वनाम	विशेषण	क्रिया
लिङ्ग	+	-	+	+
वचन	+	+	+	+
पुरुष	-	+	-	+
काल	-	-	-	+
पक्ष	-	-	-	+
भाव	-	-	-	+
कारक	+	+	+	-
आदर	+	+	+	+

स्पष्टिकरण : + चिन्हले पदको प्रकार्यात्मक कोटिलाई जनाएको छ ।

- चिन्हले पदको प्रकार्य नगर्ने कोटिलाई जनाएको छ ।

२८. ब्रतराज आचार्य, आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना (ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८) ।

३.२ नामका व्याकरणात्मक कोटि

नाम भनेको लिङ्ग, वचन र कारकको भिन्नता स्पष्ट गर्न सक्ने र वाक्यमा कर्ता,कर्म, पूरक, बनी आउन सक्ने पद हो ।^{३०} व्याकरणिक कार्यका दृष्टिबाट सजीव र निर्जीव, मानवीय र मानवेतर, मूर्त र अमूर्त, स्थूलता र सूक्ष्मता आदि विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । लिङ्ग, वचन, आदर र कारक नामका व्याकरणिक कोटिका रूपमा देखापर्दछन् ।

३.२.१ नाममा लिङ्ग

लिङ्ग भनेको पुरुष वा स्त्रीको भिन्नतालाई जनाउने व्याकरणिक कोटि हो ।^{३१} दैलेखी भाषिकामा लिङ्ग नामको अन्तर्निहित कोटिका रूपमा पाइन्छ । दैलेखी भाषिकामा लिङ्ग दुई किसिमका पाइन्छन् : पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग । दैलेखी भाषिकामा प्रयोग हुँदा क्रियासंगको

सङ्गतिका आधारमा गर्न सकिन्छ । मानवीय नामको अन्तर्निहित कोटिमा लिङ्गभेद पाइन्छ, भने मानवेतर नाममा लिङ्गभेद पाइँदैन ।

(क) विशेषण र विशेष्यका बीचको सङ्गतिका आधारमा लिङ्ग

दैलेखी भाषिकामा मानवीय नामका साथ विशेषणको सङ्गति यस प्रकार पाइन्छ, ^{३२}

तालिका नं. ४

मानवीय नाममा विशेषण र विशेष्यको सङ्गति

पुलिङ्ग		स्त्रीलिङ्ग	
निको छोरो	असल छोरो	निकी छोरी	असल छोरी
नानु भाइ	सानो भाइ	नानी बैना	सानी बैनी
कुप्याको बड्डो	कुप्रेको बुढो	कुप्याकी बड्डी	कुप्रेको बुढी
राम्झो बेउलो	राम्रो दुलाहा	राम्झी बेउली	राम्री दुलही

३०. ऐजन्, पृष्ठ ४४ ।

३१. ऐजन्, पृष्ठ ९३ ।

३२. ऐजन्, पृष्ठ ९४ ।

दैलेखी भाषिकामा मानवेतर नाममा लिङ्गभेद पाइँदैन । यस्ता नाम पुलिङ्गसमान प्रयोग हुन्छन् जस्तै :

तालिका नं. ५

मानवेतर नाममा विशेषण र विशेष्यको सङ्गति

पुलिङ्गका		पुलिङ्ग	
ठूलो किताब	ठूलो किताब	सुकिलो कमेज	सेतो कमिज
रातो साडी	रातो सारी	नानु घर	सानो घर
पियँलो फूल	पहेंलो फूल	कालो गाई	कालो गाई

(ख) उद्देश्य र विधेयबीचको सङ्गतिका आधारमा लिङ्ग

दैलेखी भाषिकामा उद्देश्य र विधेयकाबीचको सङ्गतिले पनि लिङ्गलाई स्पष्ट पार्दछ । यस्तो सङ्गति मानवीय नाम उद्देश्य भईआएका वाक्यमा देखा पर्दछ । जस्तै :

तालिका नं. ६

मानवीय नाम उद्देश्य भएका वाक्यमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको सङ्गति

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
काउज्यु गया । काका जानु भयो ।	काकी गई । काकी जानुभयो ।
छोट्या हुल्यो । केटो सुत्यो	छोट्टी ढली । केटी सुती ।
सात्या रोया । साथी रोए	सात्या रोई । साथी रोइन् ।
ब्याउलो आयो । दुलाहा आयो ।	ब्याउली आई । दुलही आइन् ।

मानवेतर नाम उद्देश्य भईआएका वाक्यमा उद्देश्य र विधेयका बीच लिङ्गको सङ्गति देखापर्दैन । यस्ता वाक्य सर्वत्र पुलिङ्गको सङ्गति रहन्छ । जस्तै :

तालिका नं. ७

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
रागो मय्यो । राँगो मय्यो ।	भैसो मय्यो । भैसी मय्यो
बल्ल फालाल्यो गोरु दगुर्यो ।	गाई फालाल्यो । गाई दगुच्यो ।

(ग) नामको लिङ्ग परिवर्तन

दैलेखी भाषिकामा नामको लिङ्ग परिवर्तन गर्दा शब्द परिवर्तन, व्युत्पादन र आशिक रूपपरिवर्तन गरी तीन प्रक्रियाबाट हुन्छ जस्तै :

तालिका नं. ८

शब्द परिवर्तन

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
---------	-------------

वाउजु	बुबा	आमा	आमा
लोग्ग्या	लोग्ने	स्वाइनी / बैकिनी	आइमाई
दाजु	दाइ	बौजू	भाउजू
पुसाई	फुपाजु	फू	फूपू

तालिका नं. ९

व्युत्पादन

प्रत्यय	पुलिङ्ग दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा	स्त्रीलिङ्ग दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा
ई	छोट्या	केटो	छोट्टी	केटी
ई	ठाकुर	ठकुरी	ठाकुर्नी	ठकुरानी
ई	बामन	बाहुन	बाम्नी	बाहुनी
यानी	मीत	मीत	मित्यानी	मितेनी
यानी	ढोली	ढोली	ढोल्यानी	ढोलेनी
नी	थाडु	थारु	थडुनी	थरुनी

तालिका नं. १०

आंशिक रूप परिवर्तन

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
---------	-------------

लोग्ग्या मान्छ्या	लोग्ने मान्छे	बैकिनी मान्छ्या	आइमाई मान्छे
छोट्या मान्छ्या	छोरो मान्छे	छोट्टी मान्छ्या	छोरी मान्छे
रिसाहा बड्डो	रिसाहा बुढो	रिसाहा बड्डी	रिसाहा बुढी

३.२.२ नाममा वचन

नामको सङ्ख्यासँग सम्बन्धित व्याकरणात्मक कोटि वचन हो ।^{३३} दैलेखी भाषिकामा नामले एकवचन र बहुवचन गरी दुई वचनलाई स्पष्ट पार्दछ । दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त आमले रुपायनबाट वचनको भेद स्पष्ट पार्दछ भने अन्य नामले क्रियापदसँगको सङ्गतिका आधारमा वचनभेद स्पष्ट पार्दछ ।

(क) ओकारान्त नाममा वचन

दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त नाम आकारान्तमा रुपायन हुँदा बहुवचन बन्दछ । कुनै परसर्ग (हरू) जोडिरहनु पर्दैन । ओकारान्त नाम मानवीय र मानवेतर, सजीव र निर्जीव आदि जस्तोसुकै पनि हुनसक्छ । जस्तै :

तालिका नं. ११

ओकारान्त नाममा वचन

एकवचन		बहुवचन	
दैलेखी	नेपाली	दैलेखी	नेपाली
छोट्या हुल्यो ।	छोरो सुत्यो ।	छोट्या हुल्या ।	केटाहरू सुते ।
राँको बल्यो ।	राँको बल्यो ।	राँका बल्या	राँकाहरू वले ।
चल्लो उड्यो ।	चरो उड्यो ।	चल्ला उड्या ।	चराहरू उडे ।
माछो मच्यो ।	माछो मच्यो ।	माछा मच्या ।	माछाहरू मरे ।
जुत्तो फाट्यो ।	जुत्ता च्यातियो ।	जुत्ता फाट्या ।	जुत्ताहरू च्यातिए ।
डाँडो ओर्द्या	डाँडा भत्क्यो ।	डाँडा ओर्द्या ।	डाँडाहरू भत्किए ।
बाखो लोट्यो।	बाखो लड्यो ।	बाखा लोट्या	बाखाहरू लडे ।

३३. हेमाङ्गराज अधिकारी, सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान -काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, तेस्रो संस्करण, २०६२) ।

(ख) अन्य नाममा वचन

ओकारान्त नामबाहेक अन्य नाममा वचनको भेद स्पष्ट पार्न नामको क्रियापदसँगको सङ्गतिलाई हेर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता नामसँग आएका क्रियापद परिवर्तन भएमा मात्र वचन भेद उभ्याउन सकिन्छ । जस्तै :

तालिका नं. १२

अन्य नामको वचन

एकवचन	बहुवचन
कौवा वास्यो ।	काग वास्यो
रुख ढल्यो ।	रुख ढल्यो ।
दुःखी रायो ।	दुःखी रोयो ।
कलम भाँच्यो ।	कलम भाँचियो
। टोपी मैल्यो	टोपी मैलियो ।
खाट हल्ल्यो ।	खाट हल्लियो
घर ओर्दर्यो ।	घर भत्कियो ।

ग) सङ्ख्यावाचक विशेषण र वचन

दैलेखी भाषिकमा एक सङ्ख्याका साथमा आउने विशेषणले एक वचनलाई जनाउँछन् भने दुई वा सो भन्दा बढी सङ्ख्याका साथ आउने विशेषणले बहुवचन लाई जनाउँछन् । जस्तै :

तालिका नं. १३

सङ्ख्यावाचक विशेषण र वचन

एकवचन	बहुवचन
एक डोको	एउटा डोको
एक बाउसो	एउटा कादालो
एक रोटो	एउटा रोटी

३४. ऐजन्, पृष्ठ ४१ ।

दैलेखी भाषिकामा अगणनीय नामबाट बहुवचन स्पष्ट हुँदैन । जस्तै :

१. धान पाक्यो ।	धान पाक्यो ।
२. आगो बल्यो ।	आगो बल्यो ।
३. बतास लाग्यो ।	हुरी चल्यो ।
४. पानी पोख्यो ।	पानी पोखियो ।

३.२.३ नाममा आदर

आदरले पनि व्याकरणात्मक कोटि दर्शाउँछ ।^{३४} दैलेखी भाषिकामा आदर दुई प्रकारका भेटिन्छन् : सामान्य आदर र अनादर । आदरको भेद ओकारान्त नाम र अन्य नामले बेग्लाबेग्लै तरिकाबाट स्पष्ट गर्दछन् ।

(ग) ओकारान्त नाममा आदर

ओकारान्त नामले अनादरलाई बुझाउँछन् भने त्यस्ता नाम ओकारान्त पदमा परिवर्तन हुँदा सामान्य आदरलाई स्पष्ट गर्दछन् । जस्तै :

तालिका नं. १४

ओकारान्त नाममा आदर

आदर	सामान्य आदर
सौरो रिसायो । ससुरा रिसाए	सौरा रिसाया । ससुरा रिसाउनुभया ।
छोट्या हाँस्यो । छोरो हाँस्यो ।	छोट्या हाँस्या । छोराहरू हाँसे ।
छोट्टी आई । छोरी आई ।	छोट्टी आया । छोरीहरू आए ।

(ख) अन्य नाममा आदर

ओकारान्त नामबाहेकका अन्य नामको आदरमा भिन्नता दर्शाउन नामको रूपभेदले सक्दैन । यस्ता नामले लिने विशेषता र क्रियापदसँगको सङ्गतिबाट मात्र आदरको भिन्नता छुट्टिन्छ । खासगरी विशेषण विशेष्यको सङ्गतिमा विशेषणका सरल रूपले अनादरलाई स्पष्ट पार्दछन् र उद्देश्य र विधेयको सङ्गतिमा समापिका क्रियाका एक वचनका रूपले अनादरलाई र बहुवचनका रूपले सामान्य आदरलाई स्पष्ट गर्दछन् ।

जस्तै :

तालिका नं. १५

विशेषण र विशेष्यको सङ्गतिका आधारमा आदरको भेद

अनादर	आदर
ठुलो दाजु घर गयो । ठुलो दाइ घर गयो ।	ठुला दाजु घर गया । ठुला दाइ घर जानुभयो ।
गान्टो मास्टरले पढायो । होचो शिक्षकले पढायो ।	गान्टा मास्टरले पढाया । होचा शिक्षकले पढाउनुभयो ।
गोरो पुसाइँ बस्यो । गोरो फुपाजु बस्यो ।	गोरा पुसाइँ बस्या । गोरा फुपाजु बस्नुभयो ।

तालिका नं. १६

उद्देश्य र विशेष्यबीचको सङ्गतिका आधारमा आदरको भेद

अनादर		आदर	
मामा आयो ।	मामा आयो ।	मामा आया ।	मामा आउनुभयो ।
भिनाजु हाँस्यो ।	भिनाजु हाँस्यो ।	भिनाजु हाँस्या ।	भानाजु हाँस्नुभयो ।
काका हँट्यो ।	काका हिँड्यो ।	काका हँट्या ।	काका हिँड्नुभयो ।
बैना रोई ।	बैनी रोई ।	दिदी रोइन् ।	दिदी रुनुभयो ।

३.२.४ नाममा कारक

वाक्यमा नाम वा सर्वनामको क्रियापदसँगको सम्बन्धलाई कारक भनिन्छ ।^{३५} दैलेखी भाषिकामा आधारभूत रूपमा दुई प्रकारका कारक छन् : रूपात्मक र वाक्यात्मक ।

(क) रूपात्मक कारक

बाह्य रूपका आधारमा छुट्टिने कारक रूपात्मक कारक हो । दैलेखी भाषिकामा यस्तो कारक दुई प्रकारको पाइन्छ : सरल र तिर्यक् । शब्द वा प्रतिपादिकको मूलरूपमा कुन परिवर्तन नआइ वा शून्य प्रत्ययका योगबाट प्रकट हुने कारक सरल कारक हो भने शब्दको मूलरूपमा परिवर्तन ल्याउने कारक तिर्यक कारक हो । दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त नाम र अन्य नामले भिन्नभिन्न दाँचामा सरल र तिर्यक कारकलाई स्पष्ट गर्दछन् ।

३५. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, पृष्ठ ९५ ।

(अ) ओकारान्त नाममा कारक

दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त नामले सरल कारकलाई र आकारान्त नामले तिर्यक् कारकलाई अङ्कित गरेको पाइन्छ । कतैकतै ओकारान्त नाममा विभक्ति र नामयोगीको योग भएर पनि तिर्यक कारक बनेको भेटिन्छ । जस्तै :

तालिका नं. १७

ओकारान्त नाममा कारक

सरल	तिर्यक
छोरो विमारी छ । दौलो उगाडो छ । धारो सुक्यो । वाखो कइँले खोयो ।	छोरो विरामी छ । ढोका खुल्ला छ । धारा सुक्यो । वाखा कस्ले फुकायो ।
	छोराकन जरो आया छ । धाराउनो पानी छैन । वाखा फालाया ।
	छोरालाई ज्वरा आएकाछ । धारामा पानी छैन । वाखाहरू दगुरे

(आ) अन्य नाममा कारक

अन्य नामले कतै सन्दर्भबाट सरल र तिर्यक कारकको भिन्नतालाई स्पष्ट गर्दछन् भने कतै विभक्ति चिन्हहरूको योगबाट कारकको भिन्नतालाई स्पष्ट पार्दछन् । खास गरी विभक्ति चिन्ह नलिने नाम सरल कारकमा र लिने नाम तिर्यक् कारकमा रूपान्तर हुन्छन् । जस्तै :

तालिका नं. १८

अन्य नाममा कारक

सरल तिर्यक	तिर्यक
दाजु आया । घर ओढ्यो । बाउज्यू रिसायो ।	दाइ आयो । घर भत्क्यो । बुबा रिसायो ।
	दाजुले जुत्ता ल्याया । घरउँनो धुकाल लाग्यो । बाउज्यूले कुट्या ।
	दाइले जुत्ता ल्याए । घरमा धुँवा लाग्यो । बुबाले कुटे।

(ख) वाक्यात्मक कारक

अर्थका आधारमा छुट्टिने कारकहरू वाक्यात्मक कारक हुन् । यस्ता कारकलाई सामान्यतः कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान अपादन र अधिकरण गरी छ वर्गमा विभाजन गरिन्छ । यिनीहरू विभिन्न प्रकारका विभक्ति चिन्हहरूबाट अभिव्यक्त हुन्छन् तर कर्ता, कर्म र अधिकरण र कारकका केही प्रयोग भने शुन्य विभक्तिबाट पनि अभिव्यक्त हुन्छन् । सम्बन्धवाचक पदले कारक सम्बन्धलाई स्पष्ट गर्दैनन् तर पनि तिनले लिने विभक्ति चिन्ह कारकका चिन्हहरू जस्तै हुने हुँदा तिनीहरूलाई पनि कारकका सन्दर्भमा नै चर्चा गर्नु उचित देखिन्छ । फलतः दैलेखी भाषिकाका वाक्यात्मक कारक र भेदक सम्बन्धलाई सङ्केत गर्ने विभक्ति चिन्हहरू निम्नलिखित पाइन्छन् :

कारक	विभक्ति चिह्न	विभक्ति
कर्ता	ले, ले ले, ले	प्रथमा
कर्म	कन, कि, लाई, लाई कन, लाई	द्वितीया तृतीया
करण	ले, देइ,, बाट ले, द्वारा, बाट	चतुर्थी
सम्प्रदान	लागि, निम्ति, विअ, कन देई,	पञ्चमी
अपादन	देखि, बाट को, रो नु, को रो, नो	षष्ठी
सम्बन्ध	नो, मा औनी, औनो,	सप्तमी
अधिकरण	मा माथि, मनि	

माथि दिइएका विभक्तिहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

चाम्या भात खानोछ ।	चामे भात खान्छ ।
चाम्या भात खायो ।	चामेले भात खायो ।
उइले भाइकन कुट्यो ।	उसले भाइलाई पिट्यो ।
आँसीले हात काट्यो ।	हाँसियाले हात काट्यो ।
मास्टरदेइ चिट चोराउन्या काम हुँदइन ।	मास्टरबाट चिट चोराउने काम हुँदैन ।
राजाबाट हुकुम भयो ।	राजाबाट हुकुम भयो ।
तम्ना लागि विअ कापी किन्या ।	तपाईंका लागि कापी किने ।
काउजुले भाइकन पैसा पठाया ।	काकाले भाइलाई पैसा पठाउनुभयो ।
आमा मदेइ रिसाइन् ।	आमा मदेखि रिसाइन् ।

रुखबाट आँम भङ्ग्यो ।

यो बैनाको कलम हो ।

मेरी आमा याँ छन् ।

आम्नु काम आपै अर ।

काली घर बसी ।

यइमा क्यै खोट छ ।

खेता इल्जामनि चडो बस्याको छ ।

कुलाउनो पानी नाइँ ।

सरगउनो कुइडो लाग्यो ।

सीता घरौनी बसी ।

रुखबाट आँप भङ्ग्यो ।

यो बहिनीको कलम हो ।

मेरी आमा यहाँ छन् ।

आफ्नो काम आफै गर ।

काली घर बसी ।

यसमा केही खोट छ ।

खेतको डिलमुनि चरा वसेको छ ।

कुलामा पानी छैन ।

आकाशमा कुहिरो लाग्यो ।

सीता घरमा बसी ।

३.३ सर्वनामका व्याकरणिक कोटि

कथनमा नाम शब्दको सन्दर्भ जनाउने शब्दलाई सर्वनाम भन्दछन् ।^{३६} सर्वनामले पुरुष, वचन, आदर र कारक जस्ता व्याकरणिक कोटिहरूलाई जनाउँछन् । यिनीहरूका मूल रूप र व्याकरणिक रूप फरकफरक हुन्छन् ।

३.३.१ सर्वनामका मूल रूप

दैलेखी भाषिकामा सर्वनाम मूल रूपलाई पाँच वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ । ती हुन् : पुरुषवाचक, सम्बन्ध वाचक, प्रश्नावाचक, आत्मवाचक र दर्शकवाचक ।

(क) पुरुषवाचक

वक्ता, श्रोता र सन्दर्भलाई जनाउने सर्वनाम पुरुषवाचक सर्वनाम हुन् ।^{३७} दैलेखी भाषिकामा यसका प्रथम, द्वितीय र पुरुष गरी तीन भेद पाइन्छन् । पुरुषवाचक सर्वनामका मूल रूप यस प्रकार छन् :

प्र.पु : म, हामी (म हामी)

द्वि.पु : तँ, तमी । तिमी, तपाईं, हजुर, यहाँ, त्हाँ, तँ, तिमी, तपाईं, हजुर यहाँ

तृ.पु : यो, ई, याँ, त्हाँ, ऊर्ती, यो, यी, यहाँ, त्यो, ती, ह्वाँ, उनी, यी उनी, तिनी, ऊ

(ख) सम्बन्धवाचक

सर्वनाम भनेको हवाँ वाक्यमा दुई उपवाक्य बीच आपसी सम्बन्ध स्थापित गराउने सर्वनाम हो ।^{३८} दैलेखी भाषिकामा यसको निश्चयवाचक र अनिश्चयवाचक गरी दुई भेद पाइन्छन् । यसका मूल रूप यस प्रकार छन् :

३६. हेमाङ्गराज अधिकारी, सामसामयिक नेपाली व्याकरण (काठमाडौँ : कुञ्जल प्रकाशन, २०५८), पृष्ठ ४६ ।
३७. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, २०५८, पृष्ठ ४६ ।
३८. ऐजन्, पृष्ठ ४७ ।

निश्चयवाचक : जो, ज्या, जो, जे, जुन, जो

अनिश्चयवाचक : जोसुकै, ज्यासुकै, जोसुकै । जुनसुकै, जेसुकै

(ग) प्रश्नवाचक

कुनै नमका सट्टा आई प्रश्न वा जिज्ञासा व्यक्त गर्ने सर्वनाम प्रश्नवाचक सर्वनाम हुन्छन् ।^{३९} दैलेखी भाषिकामा यसका निश्चयवाचक र अनिश्चय वाचक गरी दुई भेद पाइन्छन् । प्रश्नवाचक सर्वनामका मूल रूप यस प्रकार छन् :

निश्चयवाचक : को, कै क्या, को, कुन, के,

अनिश्चय : काइ,कोइ, केइ, कोही, कुनै, केही

(घ) आत्मवाचक

आफु लाई आत्मवाचक सर्वनाम भनिन्छ ।^{४०} दैलेखी भाषिकामा यसका मूल रूप यस प्रकार पाइन्छ : आपु आफू ।

३.३.२ सर्वनाममा वचन

दैलेखी भाषिकाका सर्वनाम वचन कतै अन्तर्निहित कोटिका रूपमा र कतै रुपायन कोटिका रूपमा पाइन्छ, किनकि वचन परिवर्तन सामान्यतः रुपायनका आधारमा नगरी मूल रूप नै बदलेर गरिन्छ, तर कतिपय सर्वनाममा भने रुपायनका विशिष्ट ढाँचाबाट पनि वचन परिवर्तन गरिन्छ ।

(क) पुरुषवाचक

दैलेखी भाषिकामा पुरुषवाचक सर्वनामहरूका द्वितीय र तृतीय पुरुषका रूपहरू एकवचनमा अनादर र सामान्य आदर गरी दुई प्रकारका हुन्छन् भने बहुवचनमा एकै प्रकारका हुन्छन् । बहुवचनका रूप एकवचनमा प्रयोग हुनु नै सामान्य आदर देखिन्छ ।
जस्तै :

३९. ऐजन्, पृष्ठ ४७ ।

४० हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, २०६२, पृष्ठ २९ ।

तालिका नं. २०

पुरुषवाचक सर्वनाममा वचन

पुरुष	एकवचन		बहुवचन	
प्र.पु.	म	म	हामी	हामी । हामीहरू
द्वि.पु.	तँ तमी	तँ/तिमी, तपाइं	तमी	तिमी । तिमीहरू, यी,
तृ.पु.	यो,इँ, त्यो ति,	यो, यी यिनी, त्यो ती, तिनी उनि	यिनीहरू ती	इँ,, तिनीहरू उतीहरू ती

तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यसरी प्रयोग हुन्छन् :

१. म राम हेन्न गयाँ । म जात्रा हेर्न गएँ ।
२. हामी जात्रा हेर्न गयाँ । हामी जात्रा हेर्न गयाँ ।
३. तँ काँ जान्या होइ ? तँ कहाँ जान्छस् ?
४. तमी काँ जान्या हो ? तिमीहरू कहाँ जान् हो ?
५. त्यो भार्या हो । त्यो भरिया हो ।
६. ती मेरा सात्या हुन् । तिनी मेरा साथी हुन् ।
७. इँ । तीं मेरा भाइ बैनी हुन् । यिनीहरू/ तिनीहरू मेरा भाइबहिनी हुन् ।
८. उ मेरी बैनी हो । ऊ मेरी बहिनी हो ।

(ख) सम्बन्धवाचक

दैलेखी भाषिकामा सम्बन्धवाचक सर्वनामको निश्चयवाचक रूपलाई द्वित्व प्रक्रियाबाट बहुवचन बनाइन्छ । अनिश्चयवाचक सर्वनाम मा भने वचनभेद पाईदैन । सन्दर्भवाले मात्र सचनभेद स्पष्ट हुन्छ । यसका एकवचन र बहुवचन रूप यस प्रकार छन् । यसका एकवचन र बहुवचन रूप यस प्रकार छन् ।

तालिका नं. २१

सम्बन्धवाचक सर्वनाममा वचन

एकवचन	बहुवचन
जो, जुन	जो, जुन
ज्या	जे
जोसुकै	जोसुकै/जुनसुकै
ज्यासुकै	जेसुकै

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यसरी प्रयोग हुन्छन् :

जो गीत गाउँनो छ त्यो गायक हो ।

जो गीत गाउँछ त्यो गायक हो ।

जोजो खेत खन्ना छन् ती खेताला हुन् ।

जोजो खेत खन्छन् तिनीहरू खेताला हुन् ।

ज्या घर छ त्यै खानु ।

जे घरमा छ त्यही खानु ।

ज्याज्या घर छन् त्यै खानु ।

जेजे घरमा छन् त्यही खानु ।

(ग) प्रश्नवाचक

दैलेखी भाषिकामा प्रश्नवाचक सर्वनामका एकवचनका रूपलाई प्रक्रियाबाट बहुवचन बनाइन्छ, यसका एकवचन र बहुवचन रूपहरू यस प्रकार छन् :

तालिका नं. २२

प्रश्नवाचक सर्वनाममा वचन

एकवचन	बहुवचन
को	कोको
कै	कैकै
केइ	केइकेइ
	क्याक्या

माथिको तालिकामा दिइएका रुपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. (क) आज को आयो ? आज को आयो ?
ख) कै बाउसाले खन्या हो ?, कुन कोदालोले खेत खन्ने हो ?
२. क) आज कोको आया ? आज कोको आए ?
ख) कोको बाउसाले खेत खन्या हो ? कुनकुन कोदाले खेत खन्ने हो ?
३. त्यै रुखौ नि क्या बास्या ? त्यस रुखमा के बास्यो ।
४. केइकेइ कुडा छन् कि ? केहीकेही कुरा छन् कि ?
५. कोइबेला म तरुनी छियाँ । कुनै बेला म तरुनी थिएँ ।

(ग) आत्मवाचक

दैलेखी भाषिकामा आत्मवाचक सर्वनाममा स्पष्ट वचनभेद पाइँदैन, सन्दर्भ मात्र वचनभेद स्पष्टिन्छ ।

जस्तै :

आफू काँ जान्या हो ?

आफू कहाँ जाने हो ?

आफू काँ जान्या हो ?

आफूहरू कहाँ जाने हो ?

३.३.३ सर्वनाममा आदर

दैलेखी भाषिकामा सर्वनामका आदरवाचक दुई रुप पाइन्छन् : अनादर र सामान्य आदर भएको हुँदा आदर पनि वचनजस्तै सर्वनामको अन्तनिहित कोटिका रुपमा देखा पर्दछ । सर्वनामका आदरवाचक रुपहरू यस प्रकार छन् :

तालिका नं. २३

सर्वनाममा आदरवाचक रुप

अनादर	सामान्य आदर
-------	-------------

तँ	तँ	तमी	तिमी, तपाइँ हजुर
उ	ऊ	ऊ	उनी, उहाँ
यो	यो	इँ यि,	यिनी, यहाँ
त्यो	त्यो	तीँ	ती तिनी, त्यहाँ

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् ।

१. तँ अस्ति काँ छिइ ?	तँ अस्ति कहाँ थिइस् ?
२. तमी बेली काँ छियौ ?	तिमी हिजो कहाँ थियौ ?
३. तीँ मास्टर्नी हुन् ।	उनी शिक्षिका हुन् ।
४. इँ मेरा भद्या हुन् ।	यिनी मेरा भतिजा हुन् ।
५. त्यो राम्रो मान्छ्या हो ।	त्यो राम्रो मान्छे हो ।

३.३.४ सर्वनामका कारक

दैलेखी भाषिकामा कारक पनि सर्वनामकै व्याकरणिक कोटिका रूपमा देखा पर्दछ । कारक सम्बन्ध प्रकट गर्नका निम्ति सर्वनामका दुई रूप बन्दछन् : सरल र तिर्यक् । रूपरचनाका दृष्टिबाट भेदक सम्बन्धका रूपहरूलाई पनि कारकसँगै चर्चा गर्ने गरिन्छ । अतः कारक र भेदक सम्बन्ध गरी सर्वनामका निम्नलिखित कारकवाचक रूप देखा पर्दछन् ।

तालिका नं. २४

सर्वनाममा कारकवाचक रूप

सर्वनाम	सरल		तिर्यक्		भेदक	
	ए.व.	ब.व.	ए.व.	ब.व.	ए.व.	ब.व.
म	म	हामी	मइले	हामीले	मेरो	हाम्रो
तँ	तँ	तमी	तँइले	तमीले	तेरो	तम्रो

ऊ	उ	उँ	उल्ले/उनले	उनले	उइको/उनको	उनको
यो	यो	इँ	येल्ले/यिनले		यइको/यिनको	यिनको
त्यो	त्यो	तीँ	तेल्ले/तिनले	तिनले	त्यैको/तिनको	तिनको

माथिको तालिकामा दिइएका रुमहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. म घर जाँनो भयाँ ।	म घर जान्छु ।
२. मईले भात खायो ।	मैले भात खाएँ ।
३. तँ काँ जान्या होइ ?	तँ कहाँ जान्छस् ?
४. उ छोटी हो ।	ऊ केटी हो ।
५. उइको मन्टो चड्यो ।	उसको टाउको दुख्यो ।
६. उल्ले खेत खन्यो ।	उसले खेत खन्यो ।
८. यो/त्यो मेरी जोइ हो ।	यो/त्यो मेरी श्रीमती हो ।
९. तेइको नाक लामु छ ।	त्यसको नाक लामो छ ।
१०. तिनको कपाल सुकिलो छ ।	उनको कपाल सेतो छ ।

३.४ विशेषणका व्याकरणिक कोटि

विशेषण लिङ्ग, वचन, आदर र कारकजस्ता व्याकरणिक कोटिहरू रहन्छन् । विशेषणका व्याकरणिक कोटिहरूलाई चिनाउनु भन्दा अघि विशेषणको सामान्य परिचय दिनु आवश्यक देखिन्छ ।

३.४.१ विशेषणको परिचय

विशेषण नाम वा सर्वनामको विशेषता जनाउने पद हो ।^{४१} यसले जुन नामपदको विशेषता जनाउँछ, त्यसलाई विशेष्य भनिन्छ । सामान्यतया विशेषणहरू विशेष्य भन्दा अगाडि आउँछन् । जस्तै :

कालो मान्छ्या

कालो मान्छे,

सुकिलो रुमाल
मोटो गाई

सेतो रुमाल
मोटो गाई

कतिपय अवस्थामा विशेषणहरू विशेष्यभन्दा पछि पनि आउँछन् । त्यस्ता विशेषणलाई पश्च विशेषण भनिन्छ । जस्तै :

बल्ल पुङ्क्या छ ।

गोरु होचो छ ।

राँगो ठुलो छ ।

राँगो ठुलो छ ।

दैलेखी भाषिकामा विशेषणहरू नामवत् प्रयोग हुन पनि सक्तछन् । यस्ता विशेषणको व्याकरणिक प्रकार्य नामकै जस्तै हुन्छ । जस्तै ।

तालिका नं. २५

नामवत् प्रयोग हुने विशेषण

एकवचन	बहुवचन
जुम्ली बाठो छ । जुम्ली बाठो छ ।	जुम्ली बाठा छन् । जुम्लीहरू बाठा छन्
डोट्याल बल्यो छ । डोट्याल बलियो छ ।	डोट्याल बल्या छन् डोट्याहरू बलिया छन् ।

४१. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, २०५८, पृष्ठ ४५ ।

दैलेखी भाषिकामा विशेषणले लिङ्ग, वचन, आदर जस्ता व्याकरणिक कोटिलाई जनाउँछ । विशेषणलाई सामान्यतः गुणवाचक, परिणामवाचक, सङ्ख्यावाचक, सार्वनामिक आदि वर्गमा विभाजन गरिन्छ, तर यो विभाजनले व्याकरणिक कोटिहरूको निर्धारणमा विशेष प्रभाव पार्दैन ।

३.४.२ विशेषणमा लिङ्ग

दैलेखी भाषिकामा विशेषणका लिङ्ग दुई प्रकारका पाइन्छन् : पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग । दैलेखी भाषिकामा विशेषणको लिङ्ग रुपायन कोटि र अन्तर्निहित कोटि दुवै रूपमा पाइन्छ ।

(क) रुपायन कोटिका रुपमा लिङ्गभेद

दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त विशेषणमा रुपायनबाट लिङ्गभेद प्रकट गर्दछन् । खासगरी ओकारान्त विशेषणले पुलिङ्गलाई व्यक्त गर्दछन् भने तिनमा 'इ' प्रत्यय जोडिई बन्ने पदले स्त्रीलिङ्गलाई व्यक्त गर्दछन् । यस्तो भिन्नता मानवीय नामसँग आउने विशेषणले मात्र प्रयोग हुन्छन् । जस्तै :

तालिका नं. २६

मानवीय नामका साथ विशेषणको लिङ्गभेद

पुलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
कालो मान्छ्या	काली मान्छे
राम्डो छोट्या	राम्री केटी
निको पोइ	असल लोग्ने

माथिको तालिकामा दिइएका रुपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. कालो मान्छ्या आयो । कालो मान्छे आयो ।
२. काली मान्छ्या आई । काली मान्छे आई ।
३. राम्डो छोट्या हाँस्यो । राम्री केटी हाँस्यो ।
४. राम्डी छोट्टी हाँसी । राम्री केटी हाँसी ।
५. निको पोइ मेरो हो । असल लोग्ने मेरो हो ।
६. निकी जोई मेरी हो । असल स्वास्नी मेरी हो ।
७. कुप्याको बड्डो बाठो छ । कुप्रेको बुढो बाठो छ ।
८. कुप्याकी बड्डी बाठी छ । कुप्रेकी बुढी बाठी छ ।
९. मोटो काउजु काँ गयो । मोटो काका कहाँ गयो ?
१०. मोटी काकी काँ गई ? मोटी काकी कहाँ गई ?

दैलेखी भाषिकामा मानवेतर नामका साथ आउने विशेषणको लिङ्ग भेद पाइँदैन ।
यस्ता सबै नाममा पुलिङ्गी विशेषणको मात्र प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै :

तालिका नं. २७
मानवेतर नामका साथ विशेषण

पुलिङ्ग	पुलिङ्ग	पुलिङ्ग	पुलिङ्ग
कालो बल्ल	कालो गोरु	कालो गाई	कालो गाई
ठुलो बोक्या	ठुलो बोको	ठुलो बाख्रो	ठुलो बाख्रो मान्या
मान्या राडो	हान्ने राँगो	मान्या भैंसो	हान्ने भैंसी
राम्डो साडी	राम्रो सारी	राम्डो घर	राम्रो घर
पियँलो धान	पहेंलो धान	पियँलो पटुका	पहेंलो पटुका

माथिको तालिकामा दिइएका रुपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. कालो बल्लले पानी खायो ।	कालो गोरुले पानी खायो ।
२. कालो गाईले पानी खायो ।	कालो गाईले पानी खायो ।
३. मान्या राडो काँ छ ?	हान्ने राँगो कहाँ छ ।
४. मान्या भैंसो काँ छ ?	हान्ने भैंसी कहाँ छ ।
५. ठुलो बोक्या गयो ।	ठुलो बोको गयो ?
६. ठुलो बाख्रो गयो ।	ठुलो बाख्रो गयो ।

३.४.३ विशेषणमा वचन

वचन पनि विशेषणको व्याकरणिक कोटि हो । दैलेखी भाषिकामा एक वचन र बहुवचन गरी दुई प्रकारको वचन व्यवस्था पाइन्छ । यस्तो व्यवस्था ओकारान्त विशेषणमा मात्र देखा पर्दछ । यस्ता विशेषणले सरल रुपबाट एकवचनलाई र तिर्यक् रुपले बहुवचनलाई व्यक्त गर्दछन् । दैलेखी भाषिकामा बहुवचनका लागि हरू जोड्नु पर्दैन । जस्तै :

तालिका नं. २८

ओकारान्त विशेषणमा वचन

एकवचन		बहुवचन	
राम्झो लोग्न्या	राम्रो लोग्ने	राम्झा लोग्न्या	राम्रा लोग्नेहरू
होंचो छोट्या	होचो केटो	होचा छोट्या	होचा केटाहरू
नानु भाउ	सानो भाइ	नाना भाउ	साना भाईहरू
नाठो मास्टर	खराब शिक्षका	नाठा मास्टर	खराब शिक्षकहरू
सुकिलो रुमाल	सेतो रुमाल	सुकिला रुमाल	सेता रुमालहरू

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

राम्झो लोग्न्या रहेछ ।	राम्रो लोग्ने रहेछ ।
राम्झा लोग्न्या रयाछन् ।	राम्रा लोग्नेहरू रहेछन् ।
होंचो छोट्या काँ गयो ।	होचो केटो कहाँ गयो ।
होचा छोट्या काँ गया ।	होचा केटाहरू कहाँ गए ।
नानु भाउ विमारी छ ।	सानो भाई विरामी छ ।
नाना भाउ विमारी छन् ।	साना भाइहरू विरामी छन् ।
नाठो मास्टरले क्या पढायो ।	खराब शिक्षकले के पढायो ।
नाठा मास्टरले क्या पढाया ।	खराब शिक्षकहरूले के पढाए ।
सुकिलो रुमाला हरायो ।	सेतो रुमाल हरायो ।
सुकिला रुमाल हराया ।	सेता रुमालहरू हराए ।

दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त विशेषण 'इ' प्रत्यय लागि स्त्रीलिङ्गमा बदलिन्छन् ।

यस्ता विशेषण र बहुवचनमा समान किसिमले प्रयोग हुन्छन् । जस्तै :

तालिका नं. २९

इकारान्त स्त्रीलिङ्गी विशेषणमा वचन

एकवचन	बहुवचन
-------	--------

अल्की माइजु	अगली माइजु	अल्का माइजु	अगला माइजुहरू
निकी छोरी	असल छोरी	निका छोरी	असल छोरीहरू
दुब्ली फूज्यु	दुब्ली फूपू	दुब्ला फुज्यू	दुब्ला फुपूहरू
काली भतिजी	काली भतिजी	काला भतिजी	काला भतिजीहरू

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार

१. अल्की माइजु मयालु छिन् ।	अगली माइजु मायालु छिन् ।
२. अल्का माइजु मयालु छन् ।	अगली माइजुहरू मायालु छन् ।
३. निकी छोरी आई ।	असल छोरी आई ।
४. निका छोरी आया ।	असल छोरीहरू आए ।
५. दुब्ली फूज्यु आइन् ।	दुब्ली फुपू आइन् ।
६. दुब्ला फुज्यू आया ।	दुब्ला फुपूहरू आए ।
७. काली भतिजी काँ गई ।	काली भतिजी कहाँ गई ।
८. काला भतिजी काँ गया ।	काला भतिजीहरू कहाँ गए ।

दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त बाहेक अन्य कतिपय विशेषण वचनका निम्ति कुनै रूपभेद नहुने हुँदा तिनीहरू एकवचनमा र बहुवचनमा एकै रूपमा प्रयोग हुन्छन् । जस्तै :

१. मान्छ्या बल्ल मर्यो ।	हान्ने गोरु मर्यो ।
२. मान्छ्या बल्ल मर्या ।	हान्ने गोरुहरू मरे ।
३. खत्तम मान्छ्या आयो ।	खराब मान्छे आयो ।
४. खत्तम मान्छ्या आया ।	खराब मान्छेहरू आए ।

दैलेखी भाषिकामा परिणामबोधक विशेषणले अगणनीय नामको विशेषण बुझाउने हुनाले यसमा वचनभेद पाइँदैन । संख्याबोधक विशेषण आफैमा वचनभेद भएकाले दैलेखी भाषिकामा यसको बहुवचनको रूप अलगगै आवश्यक देखिँदैन ।

जस्तै :

१. सप्यै मान्छ्या आया ।	सबै मान्छे आए ।
२. मस्तै रोटा नपकाउ ।	धेरै रोटी नपकाऊ ।
३. थोकै घोगा छन् ।	थोरै मकै छन् ।
४. नापै पानी चाइयो ।	अलिकति पानी चाहियो ।

३.४.४ विशेषणमा आदर

दैलेखी भाषिकामा आदर पनि विशेषणको व्याकरणिक कोटिका रुपमा देखा पर्दछ । यस्तो आदर निम्न र सामान्य गरी दुई प्रकारको पाइन्छ । खासगरी एकवचनका रुपबाट निम्न आदर प्रष्टिन्छ भने बहुवचनका रुपबाट सामान्य आदर प्रष्टिन्छ । जस्तै

तालिका नं. ३०

बहुवचनका रुपमा आदर

अनादरानिम्न आदर		सामान्य आदर	
छुचो सालो	छुच्चो सालो	छुचा साला	छुच्चा साला
कान्ठो छोर्रो	कान्छो छोर्रो	कान्ठा छोर्रो	कान्छा छोर्रा
होचो बड्डो	होचो बुढो	होचा बड्डा	होचा बुढा
गोरो मास्टर	गोरो शिक्षक	गोरा मास्टर	गोरा शिक्षक

माथिको तालिकामा दिइएका रुपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् ।

१. छुचो सालो गयो ।	छुच्चो सालो गयो ।
२. छुचा साला गया ।	छुच्चा साला गए ।
३. कान्ठो छोर्रो आयो	कान्छो छोर्रो आयो ।
४. कान्ठा छोर्रा आया ।	कान्छा छोर्रा आए ।
५. होचो बड्डो हँड्यो ।	होचो बुढो हिँड्यो
६. होचा बड्डा हँड्या ।	होचा बुढा हिँडे ।
७. गोरो मास्टर बाइगयो ।	गोरो शिक्षक गयो ।
८. गोरा मास्टर बाइगया ।	गोरा शिक्षक गए

दैलेखी भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी विशेषणमा आदरको रूप भेटिने, नभेटिने दुवै हुन्छ ।

तालिका नं. ३१

स्त्रीलिङ्गी विशेषणमा आदरको रूप

निम्न आदर		सामान्य आदर। उच्च आदर	
कान्ठी बैना	कान्छी बैनी	जेठी दिदी	जेठी दिदी
नानी छोरी	सानी छोरी	ठुली छोरी	ठुली छोरी
गोरी सानीमा	गोरी सानिमा	गोरी सानिमा	गोरी सानिमा
राम्डी जोई	राम्नी स्वास्नी	राम्डी आमा	राम्नी आमा

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यसप्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. कान्ठी बैना घर गै ।	कान्छी बहिनी घर गई ।
२. कान्ठी दिदी घर गई ।	कान्छी दिदी घर गइन् ।
३. सानी छोरी आइ ।	सानी छोरी आईन् ।
४. ठुली छोरी आइ ।	ठुली छोरी आई ।
५. गोरी सानिमा आइन् ।	गोरी सानीमा आइन् ।
६. गोरी सानिमा आइ ।	गोरी सानिमा आइ ।
७. राम्डी जोइ कैकी हो ?	राम्नी स्वास्नी कसकी हो ?
८. राम्डी आमा कैकी हुन् ?	राम्नी आमा कसकी हुन् ?

३.४.५ विशेषणमा कारक

दैलेखी भाषिकामा कारक पनि विशेषणको व्याकरणिक कोटिका रूपमा पर्दछ । खासगरी विशेष्यहरू सरल कारकमा हुँदा विशेषण पनि सरल कारकमा र विशेष्यहरू तिर्यक कारकमा हुँदा विशेषण पनि तिर्यक् कारकमा आउँछन् । विशेषणमा पाइने कारकभेद ओकारान्त पदमा मात्र पाइन्छ । जस्तै :

तालिका नं. ३२
ओकारान्त विशेषणमा कारकभेद

सरल	तिर्यक
लाटो पुसाईं	लाटोफुपाजु
बाठो भाइ	बाठो भाइ
रातो स्याल	रातो स्याल
मोटो घोडो	मोटो घोडा
अल्को हात्ती:	अग्लो हात्ती

माथिको तालिकामा दिइएका रुपहरूको वाक्यमा प्रयोग यसप्रकार गरिएको छ :

१. लाटो पुसाईं सोभ्यो छ ।	लाटो पुपाजु सोभ्यो छ ।
२. लाटा पुसाईंले चिठी लेख्या ।	लाटा फुपाजुले चिठी लेखे ।
३. बाठो भाइ सुत्यो ।	बाठो भाइ सुत्यो ।
४. बाठा भाइले कुडो बुभ्यो ।	बाठो भाइले कुरा बुभ्यो ।
५. रातो स्यालले कुकुडो खायो ।	रातो स्यालले कुखुरा खायो ।
६. राता स्यालले कुकुडो खाया ।	राता स्यालले कुखुरा खाए ।
७. मोटो घोडो हप्र गयो ।	मोटो घोडा माथि गयो ।
८. मोटा घोडाकन दुःख पड्यो ।	मोटा घोडालाइ दुःख पच्यो ।
९. अल्को हात्ती: लम्क्यो ।	अग्लो हात्ती लम्क्यो ।
१०. अल्का हात्तीमनि नबस ।	अग्ला आत्तीमाथि नबस ।

परिच्छेद चार
क्रियावर्गका व्याकरणिक कोटि

४.१ क्रियापदको परिचय

क्रियापद घटना कार्यव्यापार, स्थिति, प्रक्रिया वा परिणति बुझाउने वाक्यमा सर्वोपरी स्थान पाएको तत्व हो । वाक्यमा विधेयको प्रमुख तत्वको रूपमा रहने हुँदा यसले वचन, लिङ्ग, पुरुष, काल, पक्ष, भाव आदि व्याकरणात्मक कोटि जनाउने रूपायक प्रत्ययलाई ग्रहण गर्दछ ।^{४२} दैलेखी भाषिकामा क्रियापदहरू काल, पक्ष, भाव, आदि सङ्केतक विभक्ति मेलबाट निर्मित हुन्छन् ।

जस्तै :

धातु		प्रत्यय		क्रियापद
खा	+	यो	=	खायो
बस्	+	छ	=	बस्छ
पड्	+	न्याछ्छ	=	पड्न्याछ्छ
पाक्	+	न्याछ्छ	=	पाक्न्याछ्छ
उठ्	+	उँ	=	उठुँ

दैलेखी भाषिकामा कतिपय क्रियापद बनेका कृदन्त पदमा सहायक क्रिया जोडिएर पनि आउँछन् । जस्तै :

धातु		कृत् प्रत्यय		कृदन्त शब्द		सहायक क्रिया		क्रियापद
पड्	+	डो	=	पड्डो	+	छ	=	पड्डो छ
गर्	+	दइ	=	गरदइ	+	थि	=	गरदइथि
भन्	+	याको	=	भन्याको	+	छ	=	भन्याको छ
हाँस्	+	याकी	=	हाँस्याकी	+	छ	=	हाँस्याकी छ
सक्	+	तो	=	सक्तो	+	छ	=	सक्तो छ

४२. रामचन्द्र लम्साल, रामप्रसाद भट्टराई र श्रीप्रसाद कँडेल, साधारण नेपाली, (काठमाडौँ : शुभकामना प्रकाशन) ।

दैलेखी भाषिकामा क्रियाका काल, पक्ष र भाव प्रमुख व्याकरणिक कोटि हुने यी कोटिहरू क्रियापद मात्र रहन्छन् । लिङ्ग, वचन पुरुष र आदर पनि क्रियापदका व्याकरणिक

रुपमा रहन्छन् । यस कोटिलाई त्रियापदका मुख्य कोटिभिन्न राखेर वर्णन सकिने हुनाले यिनीहरूको छुट्टै विवेचना गरिएको छैन ।

४.२ क्रियापदका काल

काल क्रियापदको समय सङ्केतक कोटि हो ।^{४३} दैलेखी भाषिकामा कालको भिन्नता स्पष्ट पार्ने क्रिया दुईवटा छन् छियो र छ । यस आधारमा दैलेखी भाषिकामा क्रियाका काल दुई प्रकारका देखिन्छन् ? भूतकाल (छियो) र अभूतकाल (छ) दैलेखी भाषिकामा भयो र हो जस्ता दुई योजिकाबाट पनि भूत र अभूत काललाई प्रष्ट्याउन सकिन्छ ।

४.२.१ भूतकाल

भूतकाल भनेको बितिसकेको वा टरिसकेको समय हो । जुन क्रियापदले वर्णन गरेको कार्यव्यापार बितेको समयमा सम्पन्न भइसकेको भन्ने बुझिन्छ त्यस्तो क्रियापदको काललाई भूतकाल भनिन्छ ।^{४४} दैलेखी भाषिकामा भूतकाललाई जनाउन धातुमा 'य', 'यौ', 'इ' जस्ता प्रत्यय गाँसिन्छन् । यस्ता प्रत्यय लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदिका भेदले विविध रूपमा बदलिन्छन् जस्तै :

तालिका नं. ३३

खा धातुको भूतकाल रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पु.	स्त्री	पु.	स्त्री
प्र.पु.		खायाँ	खायाँ	खायौँ	खायौँ
	अनादर	खाई	खाई	खायौ	खायौ
द्वि.पु.	आदर	खायौ	खायौ	खायौ	खायौ
	अनादर	खाई	खाई	खाया	खाया
तृतीय पु.	आदर	खाया	खाइन्	खाया	खाया

४३. हेमाङ्गराज अधिकारी, समसामयिक नेपाली व्याकरण, (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०४९), पाँचौँ संस्करण ।

४४. पारसमणि भण्डारी, सामाजिक तथा मनोविज्ञान (काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६७) ।

तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यसप्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. मैले भात खायौं ।	मैले भात खाएँ ।
२. हामीले भात खायौं ।	हामीले भात खायौं ।
३. तैले भात खाइ/खाई ।	तैले भात खाइस् ।
४. तमीले भात खायौं ।	तिमीले भात खायौं ।
५. तमीहरूले भात खायौ ।	तिमीहरूले भात खायौ ।
६. उनले भात खायो/खाई ।	उनले भात खाए/खाई ।
७. उनले भात खाया/खाइन्	उनले भात खाए/खाइन् ।
८. उनीहरूले भात खाया	उनीहरूले भात खाए ।

४.२.२ अभूतकाल

भूतकाल अन्तर्गत वर्तमान काल र भविष्यत् काल पर्दछन् ।

४.२.२.१ वर्तमान काल

अहिलेको समयमा क्रियाको काम भइरहेको सङ्केत गर्ने क्रियाको रूपलाई वर्तमान काल भनिन्छ ।^{४५} दैलेखी भाषिकामा यस्ता समय जनाउन धातुमा तो, ती प्रत्यय लागेको कृदन्त पदका साथमा छ, छु छौं छइ, छन् जस्ता कालबोधक रूपायक प्रत्यय लगाइन्छ । यस्ता क्रियाहरू लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरमा समेत रूपायित हुन्छन् । जस्तै :

तालिका ३४

हाँस् धातुको वर्तमान कालको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पु.	स्त्री	पु.	स्त्री
प्र.पु.		हाँस्तो छु	हाँस्ता छ	हाँस्ता छौं	हाँस्ता छौं
	अनादर	हाँस्तो छइ	हाँस्ती छइ	हाँस्ता छौ	हाँस्ती छौ
द्व.	आदर	हाँस्ता छौ	हाँस्ती छौ	हाँस्ता छौ	हाँस्ती छौ
	अनादर	हाँस्ता छ	हाँस्ती छ	हाँस्ता छ	हाँस्ती छन्
तृ. पु.	आदर	हाँस्ता छन्	हाँस्त छन्	हाँस्ती छन्	हाँस्ती छन् ।

४५. शान्तिप्रसाद ढकाल र केशवराज पोखरेल, साधारण नेपाली (काठमाडौं : प्रधान बुक्स हाउस, २०६७) ।

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. म हाँस्तो छु ।	म हाँस्छु ।
२. म हाँस्ती छु ।	म हाँस्छु ।
३. हामी हाँस्ता छौं ।	हामी हाँस्छौं ।
४. तँ हाँस्तो छइ ।	तँ हाँस्छस् ।
५. तँ हास्ती छई ।	तँ हाँस्छेस् ।
६. तमी हाँस्ता छौं ।	तिमी हाँस्छेउ ।
७. तमीहरू हाँस्ता छौ ।	तिमीहरू हाँस्छौ ।
८. तमीहरू हाँस्ता छौ ।	तिमीहरू हाँस्छौ ।
९. ऊ हाँस्तो छ ।	ऊ हाँस्छ ।
१०. ऊ हाँस्ती छ ।	ऊ हाँस्छे ।
११. उनी हाँस्ता छन् ।	उनी हाँस्छन् ।
१२. उनी हाँस्ती छन् ।	उनी हाँस्छन् ।
१३. उनीहरू हाँस्ता छन् ।	उनीहरू हाँस्छन् ।
१४. उनीहरू हाँस्ती छन् ।	उनीहरू हाँस्छन् ।
१५. सीता हाँस्ती छ ।	सीता हाँस्छे ।

४.२.२.२ भविष्यत् काल

भविष्यत् कालले पछि आउने समयलाई बुझाउँछ । यस कालमा कार्यव्यापार आउँदो समयमा हुने बुझिन्छ ।^{४६} दैलेखी भाषिकामा सामान्यतः धातुमा न्या+हु रूपको योग भएर भविष्यत्कालीन क्रियापद बन्दछन् यसरी बन्ने क्रियापद लिङ्ग वचन, पुरुष र आदरका आधारमा रूपायित हुने हुँदा क्रियामा (न्या+हुने) को योगबाट बनेको क्रियाका र रूपावलीमा लिङ्ग भेद देखा पर्दैन । यस्ता क्रियापदका रूपावलीमा बहुवचन र आदरार्थीको प्रयोग समान रूपमा पाइन्छ । जस्तै :

तालिका नं. ३५

लेख् धातुको भविष्यत् कालको रूपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पु.	स्त्री.	पु.	स्त्री
प्र.पु.		लेख्नु हूँ	लेख्नु हूँ	लेख्नु हौं	लेख्नु हौं
द्वि.पु.	अनादर	लेख्नु होइ	लेख्नु होइ	लेख्नु हो	लेख्नु हो
	आदर	लेख्नु हो	लेख्नु हो	लेख्नु हो	लेख्नु हो
तृ.पु.	अनादर	लेख्नु हो	लेख्नु हो	लेख्नु हुन्	लेख्नु हुन्
	आदर	लेख्नु हुन्	लेख्नु हुन्	लेख्नु हुन्	लेख्नु हुन्

तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

म भोलि चिठी लेख्नु हूँ ।	म भोलि चिठी लेख्ने छु ।
हामी भोलि चिठी लेख्नु हौं ।	हामी भोलि चिठी लेख्ने छौं ।
तँ भोलि चिठी लेख्नु होइ ।	तँ भोलि चिठी लेख्ने छस् ।
तमी भोलि चिठी लेख्नु हो ।	तिमी भोलि चिठी लेख्ने छौ ।
तमीहरू भोलि चिठी लेख्नु हो ।	तिमीहरू भोलि चिठी लेख्ने छौं ।
ऊ भोलि चिठी लेख्नु हो ।	ऊ भोलि चिठी लेख्ने छ ।
उनीहरू भोलि चिठी लेख्नु हुन् ।	उनीहरू भोलि चिठी लेख्ने छन् ।

न्या+छ् र न्या+हूँ बाट बनेका भविष्यत्कालबोधक निश्चयार्थक रूप बाहेक अन्य अर्थका वाचक रूपहरूबाट पनि भविष्यत् कालको सन्दर्भ स्पष्टिन्छ । जस्तै :

सम्भावनार्थ

भाइ भोलि घर आउला । भाइ भोलि घर आउला ।

तमी अर्का वर्ष सौराला जाऔला । तिमी अर्को साल ससुराली जाऊला ।

ईच्छार्थः

तँ खेत गयइ । तँ खेतमा गएस् ।
सवैले मकन मानून । सवैले मलाई मानून ।

४.३ क्रियापदका पक्ष

पक्षलाई विशेष काल पनि भनिन्छ । क्रियामा व्यक्त समय (काल) क्रियामा व्यक्त घटनाको अवस्थालाई जोड्ने व्याकरणिक अभिलक्षण पक्ष हो ।^{४७} दैलेखी भाषिका पक्षका पाँच पाइन्छन् : ती हुन् सामान्य पक्ष, अपूर्ण पक्ष, अज्ञात पक्ष र अभ्यस्त पक्ष ।

४.३.१ सामान्य भूत

सामान्य पक्ष भनेको कुनै विशेष रूपमा अचिन्हित पक्ष हो । यसलाई कुनै अवस्थाविशेष जनाउने भूत वा अभूतकालको सामान्य प्रयोग भनिन्छ ।^{४८} दैलेखी भाषिकामा सामान्य पक्ष तीन वटै कालमा पाइन्छन् ।

४.३.१.१ सामान्य भूत

भूतकालको सामान्य पक्षले क्रियाको कार्यव्यापार सामान्य रूपमा अधि भइरहने जनाउँछ ।^{४९} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षको निर्माण धातुमा 'य' प्रत्यय लगाएर गरिन्छ जस्तै

म बेलि याँ आयाँ । म हिजो यहाँ आए ।
हामी अस्ति काठमाडौँ देइ आयौ । हामी अस्ति काठमाडौँबाट आयौ ।
तमीले मकन किन डाक्यौ । तमीले मलाई किन बोलायौ ।
उनीहरू नेपालगञ्ज गया । उनीहरू नेपालगञ्ज गए ।

४.३.१.२ सामान्य वर्तमान

वर्तमान कालको सामान्य पक्षले क्रियाको कार्यव्यापार अहिले हुन्छ भन्ने जनाउँछ तर यसले पूरा हुनु वा नहुनु चाहिँ जनाउन्न ।^{५०} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षको निर्माण धातु+छ वा धातु+ नु । नि+छ बाट गरिन्छ जस्तै :

४७. योगेन्द्रप्रसाद यादव र भीमनारायण रेग्मी, भाषा विज्ञान (काठमाडौं : वि.पु.भ., २०५९) ।

४८. लम्साल र अन्य, पूर्ववत्, २०६६, पृष्ठ ८८ ।

४९. मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, २०४८, पृष्ठ २३९ ।

५०. ऐजन्, पृष्ठ २३८ ।

गोठालो गीत गाउँनो छ ।

गोठालो गीत गाउँछ ।

बैना हिसाब अर्दीछ ।

बहिनी हिसाब गर्दछिन् ।

आमा रोटि पकाउनि छन् ।

आमा रोटि पकाउनुहुन्छ ।

४.३.१.३ सामान्य भविष्यत्

भविष्यत्कालको सामान्य पक्षले निश्चय भल्काएर क्रियाको कार्यव्यापार पछि आउने समयमा हुने बुझाउँछ ।^{५१} दैलेखी भाषिकामा यसको निर्माण 'न्या' लागेको कृदन्त पक्षमा वर्तमानकालिक सहायक क्रिया जोडिएर हुन्छ । जस्तै :

१. एकदिन तमीकन भेट्न आउन्थ्यो छु ।	एकदिन तिमिलार्इ भेट्न आउने छु ।
२. तँ भोलि काँ जान्थ्यो होइ ?	तँ भोलि कहाँ जाने होस् ?
३. उ भोलि चिठी पठाउन्थ्यो हुन् ।	उ भोलि चिठी पठाउनेछ ।
४. उनीहरू भोलि चिठी पठाउन्थ्यो हुन् ।	उनीहरू भोलि चिठी पठाउने छन् ।
५. म कलम किन्थ्यो छु ।	म कलम किन्ने छु ।

४.३.२ अपूर्ण पक्ष

क्रियाको कार्यको निरन्तरता दिन वा भल्काउन आउने रुपलाई रुपलाई अपूर्ण पक्ष भनिन्छ ।^{५२} दैलेखी भाषिकामा धातुमा दइ..डइ प्रत्यय लागेका कृदन्त पदका साथ कालबोधक सहायक क्रिया गाँसिएर अपूर्ण पक्ष बन्दछ । यस्ता क्रियापदहरू संयुक्त, दोस्रो क्रियाले कामको निरन्तरलाई र तेस्रो क्रियाले कालको भेदलाई जनाउँदछ । यो पक्ष दैलेखी भाषिकाका तीनवटै कालमा पाइन्छ ।

४.३.२.१ अपूर्ण भूत

बितेको समयमा काम भइरहेको वा हुन्दै गरेको जनाउन क्रियाको पक्षलाई अपूर्ण भूत भनिन्छ ।^{५३} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षलाई जनाउन यस धातु ..तै..दै प्रत्यय लागेको

कृदन्त पदमा भूतकालिक सहायक क्रियाका विविध रूपहरू छि, छियौ, छिइ, छियौ, छिइन

	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		स्त्री.	पु.	स्त्री.	पु.
प्र.पु.		पड्डै छियाँ	पड्डै छियाँ	पड्डै छियौ	पड्डै छियौ
द्वि.पु.	अनादर	पड्डै छिइ	पड्डै छिइ	पड्डै छियौ	पड्डै छियौ
	आदर	पड्डै छियौ	पड्डै छियौ	पड्डै छियौ	पड्डै छियौ
तृ.पु.	अनादर	पड्डै छिइ	पड्डै छियो	पड्डै छिया	पड्डै छिया
	आदर	पड्डै छिइन	पड्डै छिया	पड्डै छिइन	पड्डै छिया

देखा पर्दछन् । जस्तै :

५१. ऐजन्, पृष्ठ २४१ ।

५२. ढकाल र पोखरेल, पूर्ववत्, २०६७, पृष्ठ १३३ ।

५३. ऐजन्, पृष्ठ १३५ ।

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१. म बेलि किताब पड्डै छियाँ । म हिजो किताब पढ्दै थिएँ ।
२. हामी बेलि किताब पड्डै छियौ । हामी हिजो किताब पढ्दै थियौ ।
३. तँ बेलि किताब पड्डै छिइ । तँ हिजो किताब पढ्दै थिइस् ।
४. तमी बेलि किताब पड्डै छियौ । तिमी हिजो किताब पढ्दै थियौ ।
५. तमीहरू बेलि किताब पड्डै छियौ । तिमीहरू हिजो किताब पढ्दै थियौ ।
६. ऊ बेलि किताब पड्डै छियो । ऊ हिजो किताब पढ्दै थियो ।
७. ऊ बेलि किताब पड्डै छिइ । ऊ हिजो किताब पढ्दै थिइ ।
८. उनी बेलि किताब पड्डै छिइन् । उनी हिजो किताब पढ्दै थिइन् ।
९. उनी बेलि किताब पड्डै छिइन् । उनी हिजो किताब पढ्दै थिइन् ।
१०. उनीहरू बेलि किताब पड्डै छिया । उनीहरू किताब पढ्दै थिए ।
११. उनीहरू बेलि किताब पड्डै छिया । उनीहरू हिजो किताब पढ्दै थिए ।

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		स्त्री.	पु.	स्त्री.	पु.
प्र.पु.		खन्नइ छु	खन्नइ छ	खन्नइ छौं	खन्नाइ छौ
द्वि.पु.	अनादर	खन्नइ छइ	खन्नइ छइ	खन्नइ छौं	खन्नइ छौ
	आदर	खन्नइ छौं	खन्नेइ छौं	खन्नाइ छौ	खन्नाइ छौ
तृ.पु.	अनादर	खन्नइ छे	खन्नइ छ	खन्नाइ छन्	खन्नाइ छन्
	आदर	खन्नइ छन्	खन्निइ छ	खन्नाइ छन्	खन्नाइ छन्

तालिका ३७

खन् धातुको अपूर्ण वर्तमान कालको रूपावली

१. म खेत खन्नइ छु । म खेत खन्दै छु ।
२. हामी खेत खन्नाइ छौं । हामी खेत खन्दै ।
३. तँ खेत खन्नइ छइ । तँ खेत खन्दै छस् ।
४. तमी खेत खन्नाइ छौ । तमी खेत खन्दै छौ ।
५. तमी खेत खन्नाइ छौ । तमी खेत खन्दै छ्यौ ।
६. तमीहरू खेत खन्नाइ छौ । तमीहरू खेत खन्दै छौ ।
७. ऊ खेत खन्निइ छ । ऊ खेत खन्दै छे ।
८. ऊ खेत खन्नइ छ । ऊ खेत खन्दैछ ।
- ९ उनी खेत खन्नाइ छन् । उनीहरू खेत खन्दै छन् ।
- १० उनी खेत खन्निइ छन् । उनी खेत खन्दै छन् ।
- ११ उनीहरू खेत खन्नाइ छन् । उनीहरू खेत खन्दै छन् ।

दैलेखी भाषिकामा अपूर्ण वर्तमानकालिक क्रियाको रचना मूल धातुमा इ प्रत्यय लागि बनेका कृदन्त शब्दमा र धातुको पूर्ण पक्षको रूप रयाको जोडी वर्तमानकालिक सहायक क्रिया छ को संयोजनबाट पनि हुन्छ जस्तै :

१. म साइकल चलाइरयाको छु ।	म साइकल चलाइरहेको छु ।
२. हामी फिलिम हेरिरयाका छौं ।	हामी फिल्म हेरिरहेका छौं ।
३. तमी निनाइरयाको छौ ।	तिमी निदाइरहेको छौ
४. तमीहरू लुगा धोइरयाका छौ ।	तिमीहरू लुगा धोइरहेका छौ ।
५.. बैना हँडिरयाकी छ ।	बहिनी हिँडिरहेकी छ ।

४.३.२.३ अपूर्ण भविष्यत्

आउने समयमा काम भइरहने वा निरन्तर चलिरहने अवस्था सुचित गर्ने क्रियाको

	आदर	एकवचन	बहुवचन
--	-----	-------	--------

पक्षलाई अपूर्ण भविष्यत् भनिन्छ ।^{५४} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षको रचना तइ/दइ लागी बनेका कृदन्त पदमा (हु+न्या)जोडिइ बन्ने समस्त क्रियामा वर्तमान कालिक सहायक क्रिया छ वा हु भविष्यत्कालीन क्रिया कृदन्तमा लिङ्ग, वचन र आदरको तथा सहायक क्रियामा वचन, पुरुष र आदरको भिन्नता पाइन्छ ।

तालिका नं. ३८

तर् धातुको अपूर्ण भविष्यत्कालिक रूपावली

पुरुष		स्त्री.	पु.	स्त्री.	पु.
प्र.पु.		तदै हुन्याछु	तदै हुन्याछु	तदै हुन्याछौं	तदै हुन्याछौं
द्वि.पु.	अनादर	तदै हुन्याछै	तदै हुन्याछै	तदै हुन्याछौ	तदै हुन्याछौ
	आदर	तदै हुन्याछौ	तदै हुन्याछौ	तदै हुन्या छौ	तदै हुन्याछौ
तृ.पु.	अनादर	तदै हुन्याछे	तदै हुन्याछ	तदै हुन्याछौ	तदै हुन्याछौ
	आदर	तदै हुन्याछिन्	तदै हुन्याछन्	तदै हुन्याछन्	तदै हुन्याछन्

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरूको वाक्यमा प्रयोग यसप्रकार छ :

१. म खोलो तदै हुन्या छु ।	म खोलो तदै हुनेछ ।
२. हामी खोलो तदै हुन्या छौं ।	हामी खोलो तदै हुनेछौं ।
३. तँ खोलो तदै हुन्या छइ ।	तँ खोलो तदै हुनेछस् ।
४. तमी खोलो तदै हुन्या छौ ।	तिमी खोलो तदै हुनेछौ ।
५. तमीहरू खोलो तदै हुन्या छौं ।	तिमीहरू खोलो तदै हुनेछौ ।
६. ऊ खोलो तदै हुन्या छ ।	ऊ खोलो तदै हुनेछ ।
७. उनी खोलो तदै हुन्याछिन् ।	उनी खोलो तदै हुनेछिन् ।
<hr/>	
५४. ऐजन्, पृष्ठ १३८ ।	
८. उनी खोलो तदै हुन्या छिन् ।	उनी खोलो तदै हुन्याछिन् ।
९. उनीहरू खोलो तदै हुन्या छन् ।	उनीहरू खोलो तदै हुन्या छन् ।

४.३.३ पूर्ण पक्ष

पूर्ण पक्ष भनेको क्रियाका कार्यको पूर्णता व्यक्त गर्ने पक्ष हो ।^{५५} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षको रचनामा धातुमा 'याको' प्रत्यय लागी बन्ने कृदन्तका साथ कालबोधक सहायक क्रिया थपिन्छ । यस भाषिकामा तीन वटै कालमा यो पक्ष पाइन्छ ।

४.३.३.१ पूर्ण भूत

कुनै कार्यव्यापार बितेको समयमा सुरु भएर समाप्त पनि भइसकेको भन्ने पूर्ण अवस्थालाई जुन पक्षले सङ्केत गर्दछ त्यसलाई पूर्ण भूतकाल भनिन्छ ।^{५६} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षको रचनामा धातुमा 'या' जोडिएको कृदन्त पदमा भूतकालिक सहायक क्रिया 'छि' को योगबाट हुन्छ । उक्त भाषिकामा पूर्ण भूतकालिक क्रियामा कृदन्त सहायक क्रिया

दुबैबाट लिङ्ग, वचन पुरुष र आदरको भेद स्पष्टिन्छ तर सहायक क्रियाको लिङ्ग भेद तृतीय पुरुषमा मात्र भेटिन्छ । जस्तै :

१ मैले लुगा धोया छियाँ ।	मैले लुगा धोएको थिएँ ।
२ मैले लुगा धोयै छियाँ ।	मैले लुगा धोएकी थिएँ ।
३ हामीले लुगा धोया छियाँ ।	हामीले लुगा धोएका थियौँ ।
४ तैले लुगा धोया छि ।	तैले लुगा धोएको थिइस् ।
५ तैले लुगा धोयै छी ।	तैले लुगा धोएकी थिइस् ।
६ तमीले लुगा धोयै छियौ ।	तमीले लुगा धोएका थिइस् ।
७ तमीले लुगा धोएका छियौ ।	तमीले लुगा धोएकी थियौ ।
८ तमीहरूले लुगा धोएका छियौ ।	तमीहरूले लुगा धोएका थियौ ।
९ उसले लुगा धोया छियो ।	उसले लुगा धोएको थियो ।
१० उसले लुगा धोयै छी ।	उसले लुगा धोएकी थिई ।
११ उनले लुगा धोया छिया ।	उनले लुगा धोएका थिए ।

५५. लम्साल र अन्य, पूर्ववत्, २०६६, पृष्ठ ९९ ।

५६. दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली व्याकरण, (काठमाडौँ : साभा प्रकाशन, २०४९) ।

१३ उनले लुगा धोयै छिइन् ।

उनले लुगा धोएका थिइन् ।

१४ उनीहरूले लुगा धोएका छिया ।

उनीहरूले लुगा धोएका थिए ।

४.३.३.२ पूर्ण वर्तमान

वर्तमान कालको पूर्ण पक्षले क्रियाको कार्यव्यापार अघि नै सकिएको तर त्यसको प्रभाव चाहिँ अहिले पनि रहेको जनाउँछ ।^{५७} यस पक्षको क्रियाको रचना धातुमा या प्रत्यय जोडिई बनेका कृदन्त पदका साथ वर्तमान कालको सहायका क्रिया छ को योगबाट भएको पाइन्छ । दैलेखी भाषिकामा पूर्ण वर्तमानकालिक क्रियाको कृदन्तमा लिङ्ग, वचन र आदर तथा सहायक क्रियामा वचन, पुरुष र आदरमा भिन्नता पाइन्छ । ।

देख् धातुको अपूर्ण वर्तमानकालिक रूपावली

५७. मोहनराज शर्मा, पूर्ववत्, २०४८, पृष्ठ २३८ ।

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् :

१ मैले कस्तुरी देख्या छु ।	मैले कस्तुरी देखेको छु ।
२ मैले कस्तुरी देख्यै छु ।	मैले कस्तुरी देखेकी छु ।
३ हामीले कस्तुरी देख्या छौं ।	हामीले कस्तुरी देखेका छौं ।
४ तैले कस्तुरी देख्या छइ ।	तैले कस्तुरी देखेको छस् ।
५ तैले कस्तुरी देख्यै छइ ।	तैले कस्तुरी देखेकी छस् ।

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		स्त्री.	पु.	स्त्री.	पु.
प्र.पु.		देख्यै छु	देख्यै छु	देख्या छौ	देख्यै छौं
द्वि.पु.	अनादर	देख्यै छै	देख्याछइ	देख्यै छौ	देख्यै छौ
	आदर	देख्यै छौ	देख्या छौ	देख्यै छौ	देख्यै छौ
तृ.पु.	अनादर	देख्यै छइ	देख्या छ	देख्यै छौ	देख्या छौ
	आदर	देख्यै छन्	देख्या छन्	देख्यै छन्	देख्या छन्

६ तमीले कस्तुरी देख्या छौ ।	तिमीले कस्तुरी देखेको छौ ।
७ तमीले कस्तुरी देख्यै छौ ।	तिमीले कस्तुरी देखेकी छौ ।
८. तमीहरूले कस्तुरी देख्या छौ ।	तिमीहरूले कस्तुरी देखेका छौ ।
९ उइले कस्तुरी देख्या छ । देख्यै छ ।	उसले कस्तुरी देखेको छ । देखेकी छ ।
१०. उइले कस्तुरी देख्या छन् । देख्यै छन् ।	उनले कस्तुरी देखेका छन् । देखेकी छन् ।

११. उन्ले कस्तुरी देख्या छन् ।

उनीहरूले कस्तुरी देखेका छन् ।

	आदर	एकवचन	बहुवचन
--	-----	-------	--------

४.३.३.३ पूर्ण भविष्यत्

भविष्यत् कालको पूर्ण पक्षले क्रियाको कार्यव्यापार आउंदो पूरा हुने जनाउँछ ।^{५८} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षको रचना धातुमा रचना धातुमा 'या' प्रत्यय जोडिइ बनेका कृदन्त पदका साथ भूतकालिक क्रिया हुन्या+छ को योगबाट भएको पाइन्छ । यस भाषिकामा पूर्ण भूतकालिक क्रियाको कृदन्त लिङ्ग, वचन तथा सहायक क्रियामा वचन, पुरुष, र आदरको भिन्नता पाइन्छ तर कृदन्तको पुरुष भेद तथा सहायक क्रियाको कतै लिङ्ग भेद देखिदैन जस्तै :

५८. ऐजन्, पृष्ठ २४२ ।

तालिका ४०

टिप् धातुको पूर्ण भविष्यत् कालको रूपावली

		स्त्री.	पु.	स्त्री.	पु.
प्र.पु.		टिप्यै हुन्या छु	टिप्या हुन्या छु	टिप्या हुन्या छौ	टिप्या हुन्या छौ
द्वि.पु.	अनादर	टिप्यै हुन्या छै	टिप्या हुन्या छइ	टिप्यै हुन्या छौ	टिप्या हुन्या छौ
	आदर	टिप्यै छै	टिप्या छौ	टिप्यै हुन्या छौ	टिप्या हुन्या छौ
तृ.पु.	अनादर	टिप्यै हुन्या छ	टिप्या हुन्या छ	टिप्यै हुन्या छन्	टिप्या हुन्या छन्
	आदर	टिप्यै हुन्या छन्	टिप्यै हुन्या छन्	टिप्या हुन्या छन्	टिप्या हुन्या छन्

माथिको तालिकामा दिइएका रूपहरू वाक्यमा यस प्रकार प्रयोग हुन्छन् ।

१. मैले विहान फूल टिप्या हुन्या छु ।	मैले फूल टिपेको हुनेछ ।
२. मैले विहान फूल टिप्यै हुन्या छु ।	मैले विहान फूल टिपेकी हुनेछ ।
३. हामीले विहान फूल टिप्या हुन्या छौं ।	हामीले विहान फूल टिपेका हुनेछौं ।
४. तैले विहान फूल टिप्या हुन्या छइ ।	तैले विहान फूल टिपेको हुनेछन् ।
५. तैले विहान फूल टिप्यै हुन्या छै	तैले विहान फूल टिपेकी हुनेछन् ।
६. तमी विहान फूल टिप्या हुन्या छौ ।	तिमीले विहान फूल टिपेका हुनेछौ ।
७. तमीले विहान फूल टिप्यै हुन्या छौ ।	तिमीले विहान फूल टिपेकी हुनेछौ ।
८. तमीहरूले विहान फूल टिप्या हुन्या छौ ।	तिमीहरूले विहान फूल टिपेका हुनेछौ ।
९. उइले विहान फूल टिप्या हुन्या छ ।	उसले विहान फूल टिपेको हुनेछ ।
१०. उइले विहान फूल टिप्यौ हुन्या छ ।	उसले विहान फूल टिपेकी हुनेछ ।
११. उन्ले विहान फूल टिप्या हुन्या छन् ।	उनले विहान फूल टिपेका हुनेछन् ।
१२. उन्ले विहान फूल टिप्यै हुन्याछन् ।	उनले विहान फूल टिपेकी हुनेछन् ।
१३. उनीहरूले विहान फूल टिप्या हुन्याछन् ।	उनीहरूले विहान फूल टिपेका हुनेछन् ।

४.३.३.४ अज्ञात पक्ष

बितेको समय अर्थात् भूतकालमा थाहा नपाईकनै भएको कार्यव्यापार अहिले अर्थात् वर्तमानमा आएर मात्र थाहा हुन आएको वा अनुभव गरेको अवस्था विशेषलाई जुन पक्षले सङ्केत गर्दछ त्यसलाई अज्ञात पक्ष भनिन्छ।^{५९} दैलेखी भाषिकामा यस पक्षका क्रियापदको रचना धातुमा य/यी प्रत्यय जोडिई बनेका कृदन्त पदका साथ वर्तमानकालको सहायक क्रिया छ को योगबाट हुन्छ। यिनीहरूको रचना लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा गरिन्छ। अज्ञात पक्षको सहायक क्रियामा लिङ्गभेद पाईदैन तर कृदन्तमा पाइन्छ। यसमा कृदन्त र सहायक क्रिया दुवैको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरको भिन्नता पाइन्छ। जस्तै :

तालिका ४१

टिप धातुको अज्ञात पक्षको रूपावली

	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		स्त्री.	पु.	स्त्री.	पु.
प्र.पु.		टिप्यै छु	टिप्या छु	टिप्या छौ	टिप्या छौ
द्वि.पु.	अनादर	टिपि छइ	टिपि छइ	टिप्या छन्	टिप्या छौ
	आदर	टिप्यै छौ	टिप्या छौ	टिप्यै छन्	टिप्या छन्
तृ.पु.	अनादर	टिपि छ	टिप्या छ	टिप्या छन्	टिप्या छन्
	आदर	टिपि छन्	टिप्या छन्	टिप्या छन्	टिप्या छन्

५९. ईश्वरीप्रसाद श्रेष्ठ नेपाली व्याकरण केही पक्षहरूको सरलीकृत चर्चा (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५९)।

माथिको तालिका दिइएका रूपहरू यसप्रकार वाक्यमा प्रयोग हुन्छन् जस्तै :

१. मैले विहान मस्तै सन्तला टिप्या छु ।	मैले विहान धेरै सुन्तला टिपेछु ।
२. मैले विहान मस्तै सुन्तला टिप्यै छु ।	मैले विहान धेरै सुन्तला टिपिछु ।
३. हामीले विहान मस्तै सन्तला टिप्या छौं ।	हामीले विहान धेरै सन्तला टिपेछौं ।
४. तैले विहान मस्तै सन्तला टिप्या छइ ।	तैले विहान धेरै सुन्तला टिपेछन् ।
५. तैले विहान मस्तै सन्तला टिप्यै छइ ।	तैले धेरै सुन्तला टिपिछस् ।
६. तिमीहरूले विहान मस्तै सन्तला टिप्या छौं ।	तिमीहरूले विहान धेरै सुन्तला टिपेछौं ।
७. उइले विहान मस्तै सन्तला टिप्या छ ।	उनले विहान धेरै सन्तला टिपेछन् ।
८. उइले विहान मस्तै सन्तला टिप्यै छ ।	उसले विहान धेरै सुन्तला टिपिछ ।
९. उन्ले विहान मस्तै सन्तला टिपिछन् ।	उनले विहान धेरै सुन्तला छिपिछन् ।
१०. उन्ले विहान मस्तै सन्तला टिप्याछन् ।	उन्ले विहान धेरै सुन्तला टिपे छन् ।
११. उनीहरूले विहान मस्तै सन्तला टिप्या छन् ।	उनीहरूले विहान धेरै सुन्तला टिपेछन् ।

४.३.३.५ अभ्यस्त पक्ष

धातु भूतकालिक थि का रुपहरूसँग कुञ्चित रुपहरू(थिएँ ..थें, थियौं ..थ्यौ) आदिको योगबाट जनाउने पक्षलाई अभ्यस्त पक्ष भनिन्छ ।^{६०}

दैलेखी भाषिकामा पनि यो पक्ष भूतकालमा पाइन्छ । यस भाषिकामा अभ्यस्त पक्षको क्रियाको रचना धातुबाट बनेका कृदन्तका साथ भूतकालिक सहायक क्रिया समानका कुञ्चित रुपहरू ना/नी/नो + छिँ /छ्यौं/ छ्यो/ छी/ छ्या छिन् को योगबाट अभ्यस्त पक्ष बन्दछ । जस्तै

१. म गीत गाउँनो छिँया ।	म गीत गाउँथें ।
२. हामी गीत गाउँना छियौ ।	हामी गीत गाउँथ्यौं ।
३. तँ गीत गाउनी छि ।	त गीत गाउ थिइस् ।
४. तमी गीत गाउँना छियौ ।	तिमी गीत गाउँथ्यौ ।
५. तमीहरू गीत गाउँना छियौ ।	तिमीहरू गीत गाउँथ्यौ ।
६. ऊ गीत गाउँनो छियो ।	ऊ गीत गाउँथ्यो
७. ऊ गीत गाउँनी छी ।	ऊ गीत गाउँथी ।
८. उन्ले गीत गाउँना छिया ।	उनी गीत गाउँथे ।

६०. हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पाँचौ संस्करण, २०६६, पृष्ठ १४६ ।

४.४ क्रियाको भाव

वक्ताको मनोभाव बुझाउने धातु वा क्रियासँग रुपायनिक कोटिलाई भाव, अर्थ वा वृत्ति भनिन्छ ।^{६१} दैलेखी भाषिकामा क्रियापदका भाव पाँच प्रकार छन् । ती हुन निश्चयार्थक, इच्छार्थक, आज्ञार्थक, सम्भावनार्थक र सङ्केतार्थ ।

४.४.१ निश्चयार्थक

निश्चयार्थक भनेको कुनै काम हुन्छ वा हुँदैन भने भनी सामान्य रूपमा प्रकट गरिएको मनोभाव हो ।^{६२} सबै काल पक्षका क्रियापदले निश्चयार्थक भाव व्यक्त गर्दछन् । यसैले दैलेखी भाषिकामा निश्चयार्थ क्रियापदलाई एउटै तालिकामा यस प्रकार देखाउन सकिन्छ ।

तालिका ४२

जा धातुको निश्चयार्थक रुपावली

पुरुष	भूतकाल	वर्तमान काल	भविष्यत्
सामान्य पक्ष	जानै छि	जानै छु । जानइ छौं	जान्याँ छु । जान्या छौ
अपूर्ण पक्ष	जाँदै थिया	जाँदै छु । जाँदइ छौं	जाँने हुन्या छु । जाँनइ हुन्या छौं
पूर्ण पक्ष	गयाको थिएँ/गयका छियौं	गयाको छु । गयाका छौं	गयाको हुन्या छु । गयाका हुन्या छौं
अज्ञात पक्ष	गया छु । गया छौ ।		
अभ्यस्त पक्ष	जानो छियाँ/ जाना छियौं ।		

तालिकामा दिइएका रुपावलीको चर्चा काल र पक्षमा गरिएको हुँदा यहाँ प्रयोग देखाइएको छैन ।

६१. टड्कप्रसाद न्यौपाने र पारसमणि भण्डारी, सामान्य भाषाविज्ञान (काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन, २०६७) ।

६२. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, २०५८, पृष्ठ १००- १०० ।

४.४.२ आज्ञार्थक

वक्ताले आफ्ना नजिकको व्यक्तिलाई कुनै काम गर्न दिइएको आदेश, आज्ञा, अनुरोध जस्ता मनोभाव, बुझाउने क्रियाको अर्थलाई आज्ञार्थ भनिन्छ।^{६३} आज्ञार्थ तहलाई व्यक्त गर्न आउँछ । दैलेखी भाषिकामा द्वितीय पुरुषको अनादर एकवचनमा धातु व्यञ्जनान्त र एकाक्षरी आकारान्त हुन्छ । धातुमा अन्त्य 'उ' लोप भई आज्ञार्थक क्रिया बन्दछ । जस्तै न बोलाउ .. बोला, केलाउ .. केला, सुनाउ.. सुना आदि आदरार्थी आज्ञार्थक एकवचनको रूप व्यञ्जनान्त धातुमा धातुमा अ प्रत्यय (गर् ..गर) लागेर बन्दछ । यसै गरी हकारान्त धातुमा 'ह' लोप भई 'उ' प्रत्यय थपिन्छ (सह+स+ह+उ=सउ) । दैलेखी भाषिकामा आज्ञार्थ क्रियापदमा लिङ्गभेद पाइदैन । जस्तै :

जा धातुको आज्ञार्थक रूपावली

१. तँ घर जा । तँ घर जा ।
२. तमीहरू घर जाओ । तिमिहरू घर जाऊ ।
३. तमी घर जाओ । तिमि घर जाऊ ।

४.४.३ इच्छार्थक

वक्ताको इच्छासम्बन्धी मनोभाव बुझाउने रूपायनिक कोटि इच्छार्थ हो ।^{६४} दैलेखी भाषिकामा इच्छार्थ क्रियाको रचना पुरुष र वचन अनुसार गरिन्छ, र यस्ता क्रियापदको रचना धातुमा उँ/उँ/एइ/हुन्थ्यो/ऊन आदि प्रत्यय लागेर हुन्छ । क्रियामा अभिव्यक्त हुने यो कोटि तीनै पुरुषमा पाइन्छ । जस्तै :

तालिका नं. ४३

पुरुष इच्छार्थक भाव

पुरुष	एकवचन	बहुवचन
प्र.पु.	जाउँ	जाउँ
द्वि.पु.	गएइ	गया

तृ.पु.	गइदिया हुन्याछियो	गइदिए हुन्थ्यो ।
--------	-------------------	------------------

६३. ढकाल र पोखरेल, पूर्ववत्, २०६७, पृष्ठ १४० ।

६४. न्यौपाने र अन्य, पूर्ववत्, २०६७, पृष्ठ १०३ ।

१. म घर जाउँ ।	म घर जाउँ ।
२. हामी घर जाउँ ।	हामी घर जाऔं ।
३. तँ घर गएइ ।	तँ घर गएस ।
४. तमी घर गया ।	तिमी घर गए ।
५. उनीहरू घर गया हुन्या छियो ।	उनीहरू घर गए हुन्थ्यो ।

४.४.४ सम्भावानार्थ

सम्भावना वा अनिश्चित मनोभाव जनाउने रुपायनिक कोटिलाई सम्भावनार्थ भनिन्छ ।^{६५} दैलेखी भाषिकामा धातुमा ला/ना/उँला/न्या आदि प्रत्यय लागेर सम्भावनार्थ क्रियाको रचना हुन्छ र यिनीहरूको रचना लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा हुन्छ ।

तालिका ४४

‘खा’ धातुका सम्भावनार्थक रुपावली

पुरुष	आदर	एकवचन		बहुवचन	
		पु.	स्त्री.	पु.	स्त्री
प्र.पु.		खाउँला	खाउँला	खाउँला	खाउँला
द्विपु.	अनादर	खालाई	खाली	खाउला	खाउली
	आदर	खाउला	खाउली	खाउला	खाउली
तृ.पु.	अनादर	खाला	खाली	खाला	खाली
	आदर	खालान्	खालिन्	खालान्	खालिन्

१. म मिठाइ खाउँला ।
२. हामी मिठाइ खाउँला ।
३. तँ मिठाइ खालाइ ।

४. तँ मिठाइ खाली ।
५. तिमी मिठाइ खाउला ।
६. तिमी मिठाइ खाउली ।

६५. न्यौपाने र भण्डारी, पूर्ववत्, २०६७, पृष्ठ १०३ ।

७. तिमीहरू मिठाइ खाउला ।

८. तिमीहरू मिठाइ खाउली ।

९. ऊ मिठाइ खाला ।

१०. ऊ मिठाइ खालान् ।

११. उनी मिठाइ खालान् ।

१२. उनी मिठाइ खालिन् ।

१३. उनीहरू मिठाइ खालान् ।

१४. उनीहरू मिठाइ खालिन् ।

४.४.५ सङ्केतार्थक

कार्यकारणको सङ्केत गरिएको भावलाई सङ्केतार्थक भाव भनिन्छ ।^{६६} दैलेखी भाषिकामा हुने अलग अलग क्रिया मिलेर सङ्केतार्थ वाक्य बन्दछ । यस वाक्यमा भएका दुईवटा क्रियामध्ये एउटाले कारण र अर्कोले कार्य जनाउँछ । दुई क्रियामध्ये दुवै समापिका क्रिया हुन सक्छन् अथवा एउटा असमापिका र अर्को समापिका क्रिया पनि हुन सक्छ । पहिलो स्थितिमा प्रथम असमापिका क्रियाको धातुमा 'या' प्रत्यय जोडिन्छ । जस्तै :

४.४.५.१ दुवै क्रिया असमापिका भएको स्थिति :

१. फूल फुल्यो भन्या रमाइलो हुनेछ । फूल फुल्यो भने रमाइलो हुन्छ ।
 २. टी.भि.भया समाचार हेर्न हुन्या छियो । टि.भी भए समाचार हेर्न हुन्थ्यो ।
 ३. चाँडो हिन्या भया चाँडै पुगिन्याछियो । छिटो हिडेको भए छिटो पुगिन्थ्यो ।
 ४. काठमाडौंमा पानी पन्या चैत पनि जाडो हुनेछ । काठमाडौंमा पानी परे चैतमा पनि जाडो हुन्छ ।
- कोदो गोड्या भया सप्रिन्या छियो । कोदो गोडेको भए सप्रने छियो

४.४.५.२ पहिलो, क्रिया असमापिका र दोस्रो क्रिया समापिका भएको स्थिति:

१. दाजु आया म बजार जान्या छियाँ । दाजु आए म बजार जान्थे ।

२. असिना पड्या बाली बिग्रनोछ । असिना परे बाली बिग्रिन्छ ।

३. धने उठ्या चुनाव जित्तो छ । धने उठे चुनाव जित्छ ।

६६. लम्साल र अन्य, पूर्ववत्, २०६६, पृष्ठ ९९ ।

४.५ अकरण

क्रियापदको निषेधात्मक कार्य जनाउने व्याकरणात्मक युक्तिलाई अकरण भनिन्छ ।^{६७} यसलाई करण सापेक्षतामा देखिन्छ । दैलेखी भाषिकामा क्रियापदलाई अकरण बनाउँदा निषेधार्थी न/नन् थपिन्छ । क्रियापदलाई अकरण अग्रभागमा, मध्यभागमा र अन्त्य भागमा गरी तीन ठाउँमा थपिन्छ तर नन् क्रियापदको अन्त्यमा मात्र थपिन्छ । जस्तै

४.५.१ अग्रभागमा न प्रत्यय

१. तँ कुर्सीउनो नबस ।	तँ कुर्सीमा नबस । (अग्रभाग)
२. उनीहरूले धान काट्यानछन् ।	उनीहरूले धान काटेनछन् । (मध्यभाग)
३. सीता हरिसात आइनथी ।	सीता हरिसँग आइ थिइन । (अन्त्य मात्र)

४.५.२ अन्त्यभागमा न प्रत्यय

१. छोरीले कोठो बडाडिन ।	छोरीले कोठा बढारिन ।
२. भाइ उति हाँस्तैन ।	भाइ धेरै हाँस्दैँन ।
३. म यैको सात छोड्दैँन ।	म यसको साथ छोड्दैँन ।

दैलेखी भाषिकामा करण वाक्यलाई अकरण बनाउँदा एकभन्दा बढी 'न' पनि थप्न सकिन्छ । यो हुँदा निषेध ..अनिषेध भई वाक्यको अर्थ सकारात्मक पनि हुन सक्छ । वाक्यमा एकभन्दा बढी न/नो निम्नलिखित स्थितिमा थपिन्छ :

४.५.२.१ वाक्यमा एकभन्दा बढी समापिका क्रिया हुँदा

१. जल्ले मह काट्दै न उइले हात चाट्दै न । जसले मह काट्दै न उसले हात चाट्दै न ।
२. भाइ आएन र बैना पनि आइन । भाइ आएन र बैनी पनि आइन ।

६७ हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, २०६६, पाँचौं संस्करण, पृष्ठ १५६ श्र

४.५.२.२ वाक्यमा असमापिका र समापिका क्रिया हुँदा

१. ऊ नआइ तँ नगएइ । ऊ नआए तँ न जा ।
२. यति काम नसकि नआएइ । यति काम नसकी आउनु ।
३. याँ काम नभइ नआउ । यहाँ काम नपरी नआऊ ।

४.५.२.३ वाक्यमा सङ्केतार्थ

१. फागुन नलागिसक्या गुँरौश फुल्लैन । फागुन नलागी गुँराँस फुल्लैन ।
२. पानी नपन्यापछि बाली सप्रनैन । पानी नपरी बाली सप्रदै न ।

४.५.२.४ संयुक्त वाक्यमा निषेधात्मक (न-न) हुँदा

१. न यो कुरा सुन्नोछ न भन्या मान्नोछ । न यो कुरा सुन्छ न भनेको मान्छ ।
२. न यो स्कूल जानो छ न घर बस्तोछ । न यो स्कूल जान्छ न घरमा बस्छ ।

परिच्छेद पाँच

अव्यय वर्गका व्याकरणिक प्रकार्य

५.१ अव्यय पदको सामान्य परिचय

नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियावर्गका शब्दहरूको वर्ग विशेषलाई अव्यय भनिन्छ, जुन अविकारी हुन्छन् । यिनीहरू सामान्यतः लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल भाव आदि जस्ता व्याकरणिक कोटिका आधारमा रूपायित हुँदैनन् ।^{६५} दैलेखी भाषिकामा अविकारी पदअन्तर्गत क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिवोधक र निपात गरी पाँच प्रकारका पद पर्दछन् ।

५.१.१ क्रियाविशेषण

क्रियापदका विशेषता तथा परिवेश जनाउने शब्दलाई क्रियाविशेषण भनिन्छ ।^{६६} वाक्यात्मक प्रयोगमा यो कहाँ, कहिले, कसरी, कति, किन जस्ता प्रश्नको उत्तरमा आएको हुन्छ । दैलेखी भाषिकामा प्रयोग हुने क्रियाविशेषणलाई निम्नलिखित वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

५.१.१.१ स्थानबोधक

स्थानबोधक विशेषणले (क्रिया सङ्केत गर्ने स्थान, परिवेश र स्थितिमा) कहाँको जवाफ दिने गर्दछ ।^{६७} दैलेखी भाषिकामा प्रयोग हुने केही स्थानबोधक क्रियाविशेषण निम्नलिखित छन् :

याँ	यहाँ	आँत	मुनि
त्यहाँ	त्यहाँ	उम्मो	उँभो
वाँ	वहाँ	उँदो	उँधो
जाँ	जहाँ	मुख्खथि	सामुन्ने
काँ	कता	अगि	अघि
जाँताँ	जहाँतही	बाइर	बाहिर

६८. ईश्वरीप्रसाद श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृष्ठ ७० ।

६९. ढकाल र पोखरेल, पूर्ववत्, २०६७, पृष्ठ ६६ ।

७०. ऐजन्, पृष्ठ ६७ ।

हप्रामुथि	माथि	पोल्लिर	पल्लिर
तलि	तल	जाँपो	जहाँसुकै
वर	वर	सातसातै	सँगसँगै
पोरी	पर	ओल्ला छाल	वारि

५.१.१.२ कालबोधक

यस्ता क्रियाविशेषणले क्रियाद्वारा सम्पन्न हुने कार्य कहिले वा कतिन्जेलमा सम्पन्न हुन्छ भन्ने सूचना दिन्छ । कहिलेको जवाफ दिन्छ ।^१ दैलेखी भाषिकामा पाइने केही कालबोधक क्रियाविशेषण निम्न लिखित छन् :

आज	आज	भोलि	भोलि
भट्टै	तुरुन्त	बेलि	हिजो
अगेर	अघि	पर्सि	पर्सि
पछेर	पछि	अस्ति	अस्ति
दिन	दिउँसो	बाहा	बेलुका
पैला	पहिले	अइले	अभ्रै
पोर	पोहोर	अइले	अहिले
उइबेला	उतिबेला	बिहान	बिहान
बसन्ति	बसुन्जेल	सँदै	सधैं

खान्ति	खाउन्जेल	कैबेला	कतिबेला
पडन्ति	पढुन्जेल	रात	राती
लेखन्ति	लेखुन्जेल	दोपर	दिउंसो
अघाउन्ति	अघाउन्जेल	पोर्का वर्ष	पोहोर साल

५.१.१.३ कारणबोधक

क्रियाको कार्यको कारण जनाउने क्रियाविशेषण कारणवाचक क्रियाविशेषण हुन् ।
दैलेखी भाषिकामा पाइने केही कारणबोधक क्रियाविशेषण निम्न छन् :

७१. ऐजन्, पृष्ठ ७६ ।

खान	खान	मन्न	मर्दा	बस्न	बस्न
अर्न	गर्न	भन्न	भन्न	अर्दा	गर्दा
पड्न	पढ्न	लेख्न	लेख्न		

५.१.१.४ परिमाणबोधक

यस्ता क्रियाविशेषणले क्रियाका कार्यव्यापारको परिणाम जनाउँछन् ।
दैलेखी भाषिकामा पाइने केही परिमाणबोधक क्रिया विशेषण निम्न लिखित छन् :
थोकै ।

नापै	थोरै	आददा	आधा
मैथै	धेरै	तेत्ति	त्यति
नापैजा	अलिकति	यत्ति	यति
सस्तै	प्रशस्त	कति	कति
एकदम	एकदम	ज्यादा	ज्यादै
अँज	अभ्र	अलि	अरु

५.१.१.५ रीतिबोधक

यस क्रियाविशेषण क्रियाले कामको रीति वा प्रक्रियालाई सङ्केत गर्दछ ।
दैलेखी भाषिकामा पाइने केही रीतिवाचक क्रिया विशेषण निम्न लिखित छन् :

निकरी	राम्ररी	चाँपो	चाँडो
बेस्मारी	बेसरी	फ्वात्त	फुत्त
सजरी	सजिलो गरी	फट्फट्	फटाफट
खुसुक्क	सुटुक्क	अबेला	ढिलो

५.१.१.६ आवृत्तिबोधक

यस क्रियाबोधकले काम । प्रसङ्गलाई कति पटकको भन्ने जवाफ दिने गर्दछ ।^{७२}
 दैलेखी भाषिकामा पाइने केही आवृत्तिबोधक क्रिया विशेषणहरू निम्नलिखित छन् :

७२. ऐजन्, पृष्ठ ७६ ।

एकुरै निरन्तर सदैँ सदा

घडीघडी	वारम्बार	थोका तिना	विरलै
कुडैमाथि	वातैपिच्छे	दिनकै	प्रतिदिन

५.१.२ नामयोगी

नाम, सर्वनाम, विशेषण जस्ता शब्दका पछाडि विभक्ति भैं जोडिएर आउने र अन्य पदसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने शब्दलाई नामयोगी भनिन्छ ।^{७३} यिनीहरूले नामिक पदका पछि आई क्रियापद तथा अन्य पदहरूसँगको आर्थी सम्बन्ध देखाउँछन् । प्रयोगका आधारमा नामयोगीलाई दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ : बद्ध र मुक्त ।

५.१.२.१ बद्ध नामयोगी

बद्ध नामयोगीको स्वतन्त्र अर्थ हुँदैन ।^{७४} यिनीहरू शब्द तहका एकाइ भए पनि स्वतन्त्र रूपमा प्रयोगमा आउन सक्दैनन् । दैलेखी भाषिकामा पाइने केही बद्ध नामयोगी निम्नलिखित छन् :

तिर	तिर	सिवाय	सिवाय
तर्फ	तर्फ	निर	नेर
खेर	खेर	भरि	भर

बिना	बिना	सम्मान	सम्म
जसै	जस्तै	देइ	द्वारा

५.१.२.२ मुक्त नामयोगी

मुक्त नामयोगी नामसँग योगीका रूपमा कार्य गर्दछन् तापनि स्वतन्त्र रूपमा प्रयोग भई क्रियाविशेषण पनि बन्न सक्दछन्।^{७५} दैलेखी भाषिकामा पाइने केही मुक्त नामयोगी निम्न लिखित छन् :

भित्त	भिन्न	बाइर	बाहिर
आँत	मुनि	उँम्मो	उँभो

७३. ऐजन्, पृष्ठ ७८ ।

७४. ब्रतराज आचार्य, पूर्ववत्, २०५८, पृष्ठ ५३ ।

७५. ऐजन्, पृष्ठ ५३ ।

अगेलितर	अघिलितर	उँदो	उँधो
पछेलितर	पछाडितर	तलि	तल
वल्लाछाल पल्लाछाल	वारिपारि	मुथि	माथि
सात	साथ	माज	माभ
अन्सार	अनुसार	जन	जस्तै
बिअ	निमित्त	बापद	बापद
उप्रान्त	उप्रान्त		

५.१.३ संयोजक

दुई वा दुई भन्दा बढी वाक्य, उपवाक्य अथवा वाक्यहरूलाई जोड्ने अव्ययलाई संयोजक भनिन्छ।^{७६} दैलेखी भाषिकामा सापेक्ष र निरपेक्ष गरी दुई प्रकारका संयोजक भेटिन्छन् ।

५.१.३.१ सापेक्ष संयोजक

सापेक्ष संयोजक असमान एकाइ (मुख्य उपवाक्य र अधीन उपवाक्य) लाई जोड्ने संयोजक हुन्।^{७७} दैलेखी भाषिकामा पाइने केही सापेक्ष संयोजक निम्न लिखित छन् :

भनी	भनी	पछि .. भन्या	पछि भने
भन्या	भने	अगि	अघि
कि	कि	पछ्यार	पछि
क्यान	भन्या	किनभने	

५.१.३.२ निरपेक्ष संयोजक

निरपेक्ष संयोजनले समान एकाइ (शब्द, पदावली र स्वतन्त्र वाक्य) लाई जोड्ने कार्य गर्दछ।^{७८} दैलेखी भाषिकामा पाइने केही निरपेक्ष संयोजक निम्नलिखित छन् :

कि..कि	कि..कि	पनि	पनि
तर	तर	नतर	नत्र

७६. लम्साल र अन्य, पूर्ववत्, २०३६, पृष्ठ ४२।

७७. ढकाल र पोखरेल, पूर्ववत्।

७८. लम्साल र अन्य, पूर्ववत्।

या	या	अनि	अनि
तैपनि	तापनि	नभया	अथवा

५.१.४ निपात

निपात भनेका वाक्यमा प्रयुक्त निकटवर्ती शब्द वा वाक्यका अर्थलाई नै द्वयोतन गर्ने अव्यय शब्द हुन्। अव्यय भए पनि यी क्रियायोगी र नामयोगी संयोजनबाट स्पष्टतः भिन्न देखिन्छन्। यस्ता निपातहरूले पदावली तथा वाक्यहरूमा खास पद वा वाक्यकै अर्थलाई उजिल्याउन मद्दत गर्ने हुँदा यिनको आफ्नो खास अर्थ हुँदैन।^{७९} दैलेखी भाषिकामा निपात शब्दश्रित र वाक्याश्रित गरी दुई प्रकारका पाइन्छन्। दैलेखी भाषिकामा प्रयोग हुने केही निपात निम्नलिखित छन् :

नै	नइ	अँ	अ	ल	ल
त	त	अरे	अरे	लउ	लौ
ता	ता	र	र	सक्या	सके
यो	यो	कि	कि	होकि	हगि
नि	नि	क्या	के	न	न

चाँइ	पनि	खोइ	खै	मात्तै	केवल
कोजानी	कुन्नि	नाइँ	नाइँ	हइ	है
अँजै	अभ्कै	धैँ	खै	भन्या	भने
पो	पो	खालि	खालि	घडि	घरि
बरु	बरु	सायद	सायद	हजुर	हजुर
बाबौ	बावै	आमोइ	आम्मै	साहेबौ	साहेब
बारे	व्यार	ज्यू	ज्यू	वा	आहा
क्यार	क्यार				

५.१.५ विस्मयादिबोधक

विभिन्न परिवेशमा मानव घृणा आश्चर्य, पीडा, प्रशंसा, निन्दाजस्ता संवेगात्मक भाव बुझाउन आउने शब्दहरू विस्मयादिबोधक हुन्। यिनीहरू वाक्य समान स्वतन्त्र रूपमा

७९. हेमाङ्गराज अधिकारी, पूर्ववत्, पाँचौ संस्करण, २०६६, पृष्ठ ९९।

८०. ढकाल र पोखरेल, पूर्ववत्, २०६७, पृष्ठ ७१।

प्रयोग हुन्छन् र वाक्यात्मक प्रकार्य पूरा गर्दछन्। विस्मयादिबोधकलाई अर्थगत आधारमा यस प्रकार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

५.१.५.१ हर्षबोधक

यस्ता विस्मयाबोधकहरूले खुशीको भाव व्यक्त गर्दछन्। दैलेखी भाषिकामा पाइने केही विस्मयादिबोधक शब्द निम्नलिखित छन् :

आहा	आहा
जयजय	धन्यधन्य
साबास्	स्यावास
क्याबात्	क्याबात्
वाइ	वाह

५.१.५.२ शोकबोधक

यस्ता विस्मयादिबोधकहरूले दुःखको भाव व्यक्त गर्दछन् । दैलेखी भाषिकामा पाइने यस्ता केही शब्द निम्न लिखित छन् :

हा	हा	कठ	कठै
हे	हाय	अइया	ऐया
हरे	हरे	थैथै	थक्क
बिचारा	बिचरा		

५.१.६.३ आश्चर्यबोधक

आश्चर्यबोधकहरूले आश्चर्यको भाव व्यक्त गर्दछन् । दैलेखी भाषिकामा यस्ता केही शब्दहरू निम्नलिखित छन् :

बाबै नि	बाबै नि	लौ	ला
आमोइ	आम्मै	हँ	हँ
मेरी वास्सै	मेरी वास्सै	ए	ए
हो र	हो र	एहे	ओहो

५.१.५.४ समर्थनबोधक

यसले सहमतिको भाव प्रकट गर्दछ । दैलेखी भाषिकामा पाइने यस्ता केही शब्द निम्नलिखित छन् :

ठिक	ठिक	लौ	ल
हजुर	हजुर	अँ	अँ
होस्	हवस्	हुन्छ	हुन्छ

५.१.५.५ तिरस्कारबोधक

यस्ता विशेषणहरूले उपेक्षा भाव व्यक्त गर्दछन् । दैलेखी भाषिकामा पाइने यस्ता केही शब्द निम्नलिखित छन् :

छि	छि	उस्	उफ
ध्या	धत	धिक्कार	धिक्कार
थुइ ...	थुक्क		

५.१.५.६ सम्बोधनबोधक

अरुको ध्यानाकर्षण गर्न यस्ता शब्द प्रयोग गरिन्छन् । दैलेखी भाषिकामा पाइने यस्ता केही शब्द निम्नलिखित छन् :

ए	ए	वो	ओ
अरै	अरे	रे	रे
उइएइ	एइ	वोए	ओइ

परिच्छेद छ उपसंहार

यस अध्ययनका पहिलो परिच्छेदमा अध्ययनको सामान्य रुपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन औचित्य र महन्व, अध्ययनको सीमाङ्कन, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि तथा अध्ययनको रुपरेखा सम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

दोस्रो परिच्छेदमा दैलेखी भाषिकाको परिचयका क्रममा नामकरण, सीमाङ्कन, भौगोलिक संरचना, सामाजिक, साँस्कृतिक संरचना, दैलेखी भाषिकाको विकासक्रम तथा क्षेत्रीय समेत चर्चा गरिएको छ । यसक्रममा दैलेखी भाषिकालाई स्वतन्त्र, भाषिकाका रुपमा जिल्लाकै नामका आधारमा दैलेखी भाषिका नामकरण गरिएको छ । यस क्रममा दैलेख जिल्लाको पस्सिमेली क्षेत्रका सात्ताला, सिगौडी, तोलिजैसी, तिलेपाटा, सिंहासैन, राकमर्णाली

र पिपलकोट गा.वि.स.लाई अध्ययनको मूल क्षेत्र मानिएको छ । साथै यस भाषिकाको पूर्वेली, माझखण्डेली र पश्चिमेली गरी तीन वटा भौगोलिक उपभेद छुट्याइएको छ । जसमा पूर्वेली, माझखण्डेली र पस्सिमेली भाषिक भेदहरू रहेका छन् । यस जिल्लाको भूगोल, जनसंख्या, जातजाति, संस्कृति, वेशभूष, धर्म आदिको चर्चा भौगोलिक तथा सामाजिक साँस्कृतिक संरचना शीर्षकमा गरिएको छ । भाषा, भाषिका र व्यक्ति भाषाको सैद्धान्तिक व्याख्या गरी दैलेखी भाषिकाका सामाजिक तथा भौगोलिक भेदहरू छुट्याएको छ सामाजिक भेद छुट्याउने क्रममा पुर्ख्यौली शासक र शासित, जाति र धर्म, अभिवादनको भाषिक भाषिक व्यवहार, लिङ्ग तथा उमेर, देवता र सामान्य मानिसको आधारलाई प्रमुख आधारका रूपमा लिइएको छ । दैलेखी भाषिकाको विकासक्रम नेपाली भाषाको विकासक्रम का सापेक्षतामा प्राचीन, मध्य र आधुनिक कालमा चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा सर्वप्रथम नामिक पदका व्याकरणक कोटिको परिचय दिइएको छ र त्यसपछि दैलेखी भाषिकाका नामिक पदका व्याकरणिक कोटिहरूको वर्णन गरिएको छ । नामिकपद अन्तर्गत नाम, सर्वनाम र विशेषणको चर्चा गरिएको छ । नामका व्याकरणिक कोटिका रूपमा लिङ्ग, वचन, आदर र कारकको चर्चा गरिएको छ । नामको लिङ्गको चर्चा गर्दा दैलेखी भाषिकामा मानवीय नामको अन्तर्निहितकोटिमा मात्र लिङ्गभेद देखापर्छ, मानवेतर (सजीव र निर्जीव) नामको लिङ्गभेद हुँदैन, पुलिङ्गी प्रयोग मात्र गरिएको पाइन्छ । नामको वचनको चर्चा गर्दा दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त नाम र क्रियावीचको सङ्गती हेर्नुपर्छ । ओकारान्तबाहेक अन्य नामको सन्दर्भले मात्र अनादर र आदर छुट्टिन्छ । त्यसैगरी नामको वचनको चर्चा गर्दा दैलेखी भाषिकामा ओकारान्त नाम आकारान्तमा परिवर्तन हुँदा अन्य नाम सन्दर्भले मात्र सरल र तिर्यक कारकका रूपमा छुट्टिन्छन् । वाक्यात्मक कारकमा कर्ता, कर्म र अधिकरण कारकमा मात्र नामको सरल र तिर्यक रूप भेटिन्छ । सर्वनामका चारवटा भेद पुरुषवाचक, सम्बन्धवाचक, प्रश्नवाचक र आत्मवाचकको सामान्य चर्चा गरिएको छ । त्यसैगरी सर्वनामका कारकलाई सरल, तिर्यक र सम्बन्ध गरी तीन वर्गमा चर्चा गरिएको छ । सर्वनामका प्रत्येक रूपहरूलाई तालिकामा दिइएको छ र त्यसको प्रयोगलाई वाक्यात्मक संरचनामा दिइएको छ । विशेषणका व्याकरणिक कोटिका रूपमा लिङ्ग, वचन, आदर र कारकको चर्चा गरिएको छ । दैलेखी भाषिकामा विशेषणको लिङ्गको चर्चा गर्दा विशेषणको लिङ्गभेद नपाएर पुलिङ्गको मात्र प्रयोग हुन्छ ।

पदसंगतीका आधारमा मानवीय एकवचनको विशेषण पदमा लिङ्गभेद देखापर्छ पनि बहुवचनमा लिङ्गभेद देखा पर्दैन भन्ने निष्कर्षमा पुगिएको छ । दैलेखी भाषिकामा विशेषणको वचन चर्चा गर्दा ओकारान्त विशेषण आकारान्तमा बदलिंदाहरू नजोडिएकर नै बहुवचनको रूप भल्किन्छ । इकारान्त स्त्रीलिङ्गी विशेषणको वचनभेद पाइँदैन । त्यस्तै दैलेखी भाषिकामा विशेषणका निम्न आदर र आदर गरी दुई प्रकारका आदर र तिर्यक तथा बहुवचनको रूपबाट आदरार्थी रूप स्पष्टिन्छ । स्त्रीलिङ्गी विशेषणमा भने आदरको रूप भेटिँदैन । दैलेखी भाषिकामा विशेषणका आधारमा कारक दुई प्रकारका पाइन्छन् । सरल र तिर्यक । एकवचनको विशेषणलाई बहुवचनमा परिवर्तन गर्दा र निम्न आदरवाची विशेषणलाई आदरवाची विशेषणमा बदल्दा दैलेखी भाषिकामा विशेषणको तिर्यक रूप स्पष्टिन्छ । विशेषणले सङ्गति राखेको विशेष्यमा विभक्ति लाग्दा तिर्यक रूप बन्दछ । यस्ता विशेषणका रूपहरू तालिकामा दिइएका छन् र त्यसको प्रयोग वाक्यगत रूपमा पनि दिइएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा क्रियावर्गका व्याकरणिक कोटिहरू काल, पक्ष र भाषाको चर्चा गरिएको छ । क्रियाका अन्य कोटि, लिङ्ग, वचन पुरुष र आदरलाई यिनै काल, पक्ष र भावअन्तर्गत चर्चा गरिएको छ । दैलेखी भाषिकामा एकथरी क्रियापदको रचना धातुहरूमा काल पक्ष र भाव जनाउने प्रत्यय लागेर हुन्छ र अर्काथरी क्रियापदको रचना धातुबाट बनेका कृदन्त पदमा सहायक क्रियाहरू जोडिएर पनि हुन्छ भने कतिपय क्रियापद एकभन्दा बढी क्रियापद मिलेर बन्दछन् । यस भाषिकामा क्रियाका दुईवटा काल भूत र अभूतको चर्चा गरिएको छ । भूतकालिक क्रियापद बन्न धातुमा य इ जस्ता प्रत्यय गाँसिन्छन् । अभूतकाल अन्तर्गत वर्तमानकालीन क्रियाको रचना कृदन्त पदका साथ छु छ जस्ता सहायक क्रिया जोडिएर र भविष्यत् कालीन क्रिया बन्न धातुमा न्या.. छु रूपको योग हुन्छ । यस भाषिकामा तीनवटै कालका लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा रूपायित हुन्छन् । यस भाषिकामा क्रियाका सामान्य, अपूर्ण, पूर्ण, अज्ञात र अभ्यस्त गरी पाँच पक्ष पाइन्छन् । सामान्य पक्ष जनाउन धातुमा या तोछ न्याछ प्रत्यय गाँसिन्छन् अपूर्ण पक्षको रचनामा धातुमा दइ/ नइ, प्रत्यय लागि बनेका कृदन्त शब्दमा कालबोधक सहायक क्रिया (धि,धिया(भूत) छाहुँ वर्तमान), हुँन्याछ भविष्यत्) जोडिएर हुन्छ । यस्ता क्रियापद प्रायः संयुक्त क्रियाका रूपमा रहन्छन् जसमा पहिले क्रियाले कामलाई, दोस्रो क्रियाले कामको

निरन्तरतालाई र तेस्रो क्रियाले कालको भेदलाई जनाउँछ । पूर्ण पक्षको रचनामा धातुमा या प्रत्यय गाँसी बनेको कृदन्तका साथ कालबोधक सहायक क्रिया जोडेर हुन्छ । यस भाषिकाका तीन वटै कालका पूर्ण पक्ष र अज्ञात पक्षका कृदन्त एउटै पक्षका हुन्छन् । तर सहायक क्रियाले यिनीहरूको भेदलाई स्पष्ट पार्दछ । यस भाषिकामा पाँचवटै पक्षको रूपायन लिङ्ग, वचन, पुरुष आदरका आधारमा हुन्छ । यस्ता पक्षका विभिन्न क्रियाहरूको रूपावली तालिकाबद्ध गरिएको छ र तल त्यसको प्रयोग समेत दिइएको छ । यस भाषिकामा भावका आधारमा क्रियाको निश्चयार्थक, आज्ञार्थ, सम्भावनार्थक, इच्छार्थ र सङ्केतार्थ गरी पाँच भेद देखाइएको छ । यस भाषिकामा निश्चयार्थक भावको रूपरचना, भूत वर्तमान भविष्यत् तीनवटै कालका विभिन्न कालबोधक प्रत्यय लागेर हुन्छ । आज्ञार्थक भावको रचना द्वितीय पुरुषमा मात्र हुन्छ । त्यसैगरी इच्छार्थ भावको रचना गर्दा धातुमा उ, एइ, या आदि प्रत्यय गाँसिन्छ । यस्ता भावका क्रियाको रचना पुरुष र वचनका आधारमा मात्र गरिन्छ । सम्भावनार्थक क्रियाको रचना लिङ्ग वचन, पुरुष, आदरका आधारमा धातुमा ला, लाउँला, औला आदि प्रत्यय लागेर हुन्छ । दैलेखी भाषिकामा सङ्केतार्थक भाव प्रकट गर्न वाक्यमा तहमा दुई अलग अलग क्रियाको मेलबाट मात्र सम्भव हुन्छ । यस्ता क्रिया वाक्यमा दुवै वाक्यमा दुवै समापिका तथा एउटा असमापिका र अर्को समापिका क्रिया हुन सक्छन् । सङ्केतार्थक वाक्यमा पहिलो स्थितिमा पहिलो समापिका क्रियाको पछाडि 'भन्या' जोडिन्छ भने दोस्रो स्थितिमा पहिलो असमापिका क्रियापछि 'या' जोडिन्छ । यस भाषिकामा करण अकरणका आधारमा क्रियाको रचना गर्दा क्रियाको अग्र, मध्य र पश्च भागमा न/नो थपिन्छ र यस्ता नानो एकभन्दा बढी ठाउँमा पनि थपिन्छ भन्ने चर्चा गरिएको छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा दैलेखी भाषिकाको अविकारी शब्दको वर्णन गरिएको छ । यस अन्तर्गत क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, निपात र विस्मयादिवोधकका व्याकरणिक प्रकार्यका चर्चा गरिएको छ । क्रियाविशेषणअन्तर्गत दैलेखी भाषिकाका स्थानवाचक, समयवाचक, कारणवाचक, परिमाणवाचक र रीतिवाचक क्रियाविशेषणको अर्थसहित सूचीबद्ध गरिएको छ । नामयोगीलाई बद्ध र मुक्त गरी दुई वर्गमा बाँडेर अर्थसहित सूचीबद्ध गरिएको छ । शब्दश्रित र वाक्याश्रित निपातलाई पनि अर्थसहित सूचीबद्ध गरिएको छ । दैलेखी भाषिकामा वाक्यात्मक प्रकार्य पूरा गर्ने विस्मयादिवोधकलाई अर्थका आधारमा हर्षवोकध,, शोकवोधक, आश्चर्यवोधक, समर्थनबोधक, तिरस्कारबोधक र सम्बोधनबोधक

गरी ६ प्रकारमा बाँडेर वर्णन गरिएको छ । यस्ता विस्मयादिबोधकको अर्थसहित दिइएको छ ।

छैठौं परिच्छेदमा प्रस्तुत अध्ययनको सारको रूपमा रहेका छ । यस अध्ययनबाट निस्केका निष्कर्षलाई परिशिष्ट र सन्दर्भ ग्रन्थसूची दिइएको छ ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

-) अधिकारी, हेमाङ्गराज : (वि.सं. २०४९), समसामयिक नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : कुञ्जल प्रकाशन ।
-) अधिकारी, सूर्यमणि (वि.सं. २०५६), नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौं : भूँडी पुराण प्रकाशन ।
-) अवस्थी, महादेव : (वि.सं. २०४०), बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग, काठमाडौं: लेखक स्वयम् ।
-) आचार्य, ब्रतराज (वि.सं. २०५८), कर्णाली पारीका स्थानिय भाषिका भेद, हाम्रो पुरुषार्थ, वर्ष २८, अंक २, गुल्मी ।
-) आचार्य, ब्रतराज (वि.सं. २०४०), हाम्रो भाषा, तनहुँ ।
-) आचार्य, ब्रतराज (वि.सं. २०५८), आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
-) उपाध्याय, बालारम 'आचार्य' (वि.सं. २०५८), नेपाली साहित्यमा दैलेखको योगदान, काठमाडौं : डबली प्रेस बल्खु ।
-) (२०५८), आधारभूत नेपाली व्याकरण तथा रचना ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
-) (वि.सं. २०४९), समसामयिक नेपाली व्याकरण पाँ.सं., २०६६, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
-) (वि.सं. २०६२), सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
-) खनाल, मोहनराज : (वि.सं. २०३४), गोरखापत्र, (काठमाडौं : असार १७) ।
-) गिरी, मधुसुदन (वि.सं. २०५३), मध्यपश्चिमका कविता, मध्यपश्चिमाञ्चल साहित्य परिषद्, काठमाडौं ।
-) गौतम, देवीप्रसाद : (वि.सं. २०४९) नेपाली भाषा परिचय, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

-) गौतम, देवीप्रसाद र पराजुली, ठाकुर (वि.सं. २०५६), नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौं : भूँडी पुराण प्रकाशन ।
-) ग्रियर्सन (१९२७), लिङ्ग्युष्टिक सबै अफ इन्डिया, कलकत्ता
-) जिल्ला विकास योजना, (आ.व. २०६६/०६७), दैलेख ।
-) तिवारी, भोलानाथ (सन् १९८७), भाषाविज्ञान सा.सं. इलाहवाद किताब महल ।
-) दाहाल, रामप्रसाद (वि.सं. २०५४), सिङ्गो नेपाली भाषा साहित्यको इतिहास र साहित्यकारहरुको परिचय, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
-) नापी विभाग (वि.सं. २०४३), जिल्ला विकास योजना दैलेख ।
-) नेपाल, पूर्णप्रकाश 'यात्री' (वि.सं. २०५३), भेरी लोकसाहित्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
-) न्यौपाने, टंकप्रसाद र भण्डारी, पारसमणि (वि.सं. २०६७), सामान्य भाषाविज्ञान, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेशन ।
-) ढकाल, शान्तिप्रसाद र केशवराज पोखरेल (वि.सं. २०६७), साधारण नेपाली काठमाडौं प्रधान बुक हाउस ।
-) पोखरेल, बालकृष्ण : (वि.सं.२०३९), (सम्पादक) पच्चीस वर्षका भाषिक चर्चा, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
-) पोखरेल, केशवराज : (वि.सं.२०५४), नेपाली भाषाको उत्पत्ति र मतमतान्तर, काठमाडौं : शिक्षक जर्नल पुर्णाङ्क २ ।
-) भण्डारी, पारसमणि (वि.सं. २०६७), सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान, काठमाडौं : वि.पु.भ. ।
-) वन्धु, चूडामणि : (वि.सं.२०२८), कर्णाली लोकसंस्कृति भाग ४ भाषाखण्ड), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
-) वि.सं. २०६८।०५।०२ मा लक्ष्मी उ.मा.वि. सात्रलाका शिक्षक श्री कसुमाकर आचार्यसँग लिइएको अन्तरवार्ता ।

-) यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (वि.सं. २०५९), भाषाविज्ञान, काठमाडौं : वि.पु.भ. ।
-) लम्साल, रामचन्द्र र अन्य (२०६६) साधारण नेपाली, काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन ।
-) लामिछाने, यादवप्रकाश : (वि.सं.२०५२),सामान्य र प्रायोगिक भाषाविज्ञान तथा नेपाली भाषा, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
-) शर्मा, मोहनराज : (वि.सं.२०४८), शब्दरचना र वर्णविन्यास, त्रि.वि.:पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
-) शर्मा, मोहनराज (वि.सं. २०४८), आधुनिक भाषाविज्ञान, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
-) शर्मा मोहनराज र लुईटेल, खगेन्द्रप्रसाद : (वि.सं.२०५२) शोधविधि, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
-) शर्मा, मोहनराज र बराल, कृष्णहरि (वि.सं.२०५०), भाषाविज्ञान, र नेपाली भाषा, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
-) शर्मा, हीरामणि (वि.सं. २०४४), पर्वती भाषिकाको स्वरूप र संरचना, प्रकाशक इन्दिरा शर्मा ।
-) हुमागाउँ टेकनाथ र उप्रेती केदार (वि.सं. २०४५), नेपाल जिल्लागत वस्तुस्थिति मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्र, काठमाडौं : नेशनल रिसर्च एसोसिएट्स, कालिकास्थान, डिल्लीबजार ।
-) श्रेष्ठ, कृष्णप्रसाद (वि.सं. २०४४), स्थानानाम कोश, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी ।
-) श्रेष्ठ, ईश्वरीप्रसाद (वि.सं. २०५९), नेपाली व्याकरण केही पक्षहरुको सरलीकृत चर्चा, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
-) श्रेष्ठ, दयाराम (वि.सं. २०४९), नेपाली व्याकरण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
-) त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (वि.सं. २०५०), नेपाली बृहत शब्दकोष, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी ।

परिशिष्ट 'क' भाषाभाषिकाको अवस्था

दैलेखमा बोलिने नेपाली भाषा भौगोलिक दृष्टिले प्राचिन नेपाली भाषाको सिँजालीबाट फाटेको हाँगो हो । सुरुदेखि पन्द्रौँ शताब्दीसम्म यो मल्लाहरुको शासन चलाउने आधिकारिक भाषा थियो । यस भाषालाई खसिया (खस) भाषा भन्ने गरिन्थ्यो । वि.सं. १८४६ यता नेपाल अधिराज्यमा दैलेखको एकीकरण भए यता यो आधुनिक खसानीको एक भेदका रूपमा चर्चित छ । बालकृष्ण पोखरेलले आफ्नो प्रारम्भिक अध्ययनका क्रममा यसलाई पश्चिमी नेपाली भाषिकाको संगम दिएका छन् ।

दैलेख जिल्लामा बोलिने भाषिकाको विशेषताहरु भल्काउने केही शब्दहरु निम्न लिखित छन्:

(क) नाम

दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा
बाउज्यू	बुबाज्यू
काउज्यू	काकाज्यू
जीज्या	आमा
फुज्यू	फुपुज्यू
भाय्यो	भरिया
सरक	आकाश

सुबैतो	सिरक
सात्या	साथी
सौराइ	माया
मुन्टो	टाउको
भैसा	भैसी

(ख) सर्वनाम

दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा
तमी	तिमी
तमी	तिमी
तम्रो	तिम्रो
ती	तिनी
तिन्ले	तिनले

(ग) विशेषण

दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा
भट्टै	छिट्टै
थोकाइ	थोरै
मस्तै	धेरै
राम्झो	राम्रो
चाम्झो	चाम्रो
साइँदुआ	भँडुवा

(घ) क्रिया

दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा
अन्या	गन्यो
बाइगया	गयो / गैहाल्यो
आइगयो	आयो / आइहाल्यो
दुल्ल	सुल्ल
छियो	थियो
भन्या	भने
अर	गर

(ड) अव्यय

दैलेखी भाषिका	नेपाली भाषा
थिर	तिर
पछाडि	पछाडि
अगाडि	अगाडि
मुथि	माथि
तलि	तल
हब्र	माथि

दैलेखमा बोलिने भाषिकाको वाक्यात्मक ढाँचाको केही नमुना यहाँ प्रस्तुत छन् :

दैलेखी भाषिका

- (क) बाउज्यू भट्टै बाइजानु भयो ।
- (ख) काउज्यू काँ जानु भयाको छ ?
- (ग) सौराईं लाइगई ।

नेपाली अर्थ

- (क) बुबाज्यू छिट्टै गइहाल्लुभयो ।
(ख) काकाज्यू कहाँ जानुभएको छ?
(ग) माया लागिगो ।

परिशिष्ट 'घ'
केही ड्यौडा एकल (सूचक)

१. रुख जाउँ वयालो लाग्दो खरक भैंसा भोका,
क्या जमाई होइ भगमान कर्म लेखाजोखा ।
२. काँ बसु धुपकिबेला वडपिप्ल छाइलै नाँइ,
जइका लागि दरा घुम्दो न्या उइको पाइलै नाँइ ।
३. सूर्जलाई कलङ्क लाग्यो हिरालाई दाग लाग्यो,
छुट् भया हुनैन भेट कइको अभाग लाग्यो ।
४. गोठालो भौंसीका खर्क पुला डोरा बाट्टो,
परेवो पेच घुमाइ बास्तो बाजकी सौराइ काट्टो ।
५. मइ पड्या करमका भर करम रइछ दुःखी,
जीउ बाइजानो काल लैजानो सोच्याको नपुगी ।
६. भैंसा छन् लालभाडी वन गोठाला बवैछन्,
नडुल्य बैरागी मन दै जसा सबै छन् ।
७. दुल्लु रामडा पञ्चै देउल दैलेख रामडा गडी,

- हेचार केइ पनि छइन माया भन्दा बडी ।
८. वन पलाइ हरिछा पड्यो बरो बाट्याको नाई,
दै फाटी पराइका कोल माया फाट्याको नाई ।
९. हिउँचुली हिउँ पडन लाग्यो माल बाइजा काग,
सुखीले दुःखी भइ खानु करमका भाग ।
१०. नाउँ चल्न्या करनाली सुक्यो तँ क्या रल्लाइ नारा,
आज खोज्या काँ पाइन्या हो परजुलीको भारा ।
११. हट्यारु भात पकाइ खाना कुइन्याका छालथि,
दया छैन भगुमानथि टीठ छैन कालथि ।
१२. आज किन विराइनो भयो मेरा कालिकोट,
हिरदया विछट्ट भइगो मर्म लाग्यो चोट ।
१३. अन्जन भर कोइला कति रेल घर रेल कति,
यइ मनका लहरी कति कर्मका खेल कति ।
१४. नेपाल सोवंशी राजा इन्द्रसरा रानी,
जीउला धान पाकन्तिसम्म घुम्दइ रयइ पानी ।
१५. पिपल राम्डो गैरागाउँको डाँडीमाडी खम्म,
दुःखी दरशन दिनाइ रया पराम छन्तिसम्म ।
१६. रोप्यारी वडचौड राम्डी वाउस्या राम्डा लुल,
पैरनु कसैलाई छैन क्या फूल होइ फूल ।
१७. अलिा डाँडा मेर लाग्दा छन, को बाइगो शिकार,
रोजी फूल पैरुला सुच्याँ करमकि धिकार ।
१८. लिन्याले मैसली लइगो दि गयोन धन,
मेरो त हिरदय रुन्छ तँ रन्छौ कि मन ।

परिशिष्ट 'ड'
केही ड्यौडा दोहोरी (सूचक)

- केटा : मुख पुछन्त्या रुमालमनि कइले छरयो रङ्ग
बोलौ भन्त्या मिलला कि मैना चडी सङ्ग ।
- केटी : दिउंसै आउन्त्या दिउंसै जान्या गैटाँउ राम क्या छ,
नबोली नहुन्त्या क्या छ, बोल्योर काम क्या छ ।
- केटा : मेग पानी कइ दरा बस्यो गङ्क्यो काँशीपुर
वाग म हुँइन खान्या छुँइन किन हुन्छौ दूर ।
- केटी : जुग भरी कमाउनु भइनइ डिल बस्याका भाँडा
बाज भेट्न आइ जान्या छियो रस्ता पड्यो टाडा ।
- केटा : त्याँको मसी न्याको कागत लेख्या लेखिनो छ,
घाट तन्नु, लेख नाँगनु केइ नाइ हेर्या धेकिनो छ ।
- केटी : जाँ वाजले बटौल्या किन्यो हुवाइथी किन्यो जिन,

- हेर कति मिनहर होला भेट भयाका दिन ।
- केटा : सुरती खाइ पियलो पानी भाड खायो र भङ्ग,
आना र मिहिना हुन्छन् आम्नी हुन्या सङ्ग ।
- केटी : राजी लाग्यो नाउ चलाउन माफी लाग्यो तार्न,
घर घरबार वन पिरति सकौला क्या धार्न ।
- केटा : राजाज्यूका रौतेलाको रास्कोट त्या भयो,
म पनि मर्दको छोरो नसक्नु क्या भयो ।
- केटी : खोइन खोइन गोठालीले जाव्या गाँठो खोइन,
भन्नु त सजिलो भयो भन्ना जन होइन ।
- केटा : गोडी गाडी उकेरा लाई मदेशी जिरालाई,
वत्तु मेरो जीउँ बाइजाला छोड्दैन हिरालाई ।
- केटी : तँ जानी कि म पठाउनो बाँस कलिलाकि,
जारी तिर्न सकौला क्या जोइ छु बलिलाकि ।
- केटा : आकाश सल्लीको सिउँतो जाउनो भडौँभडौँ,
तँ साली लैजानो भयाँ जसो पडौँपडौँ ।
- केटी : घर खानिन फाल हाल्ली दुलालकि मागी,
अदैबिच छोड्नु हौकि तम्रा साथ लागि ।
- केटा : गाई वियाइ बछ्लु पाल्या भैंसो वियाइ गब,
देशको अघ्याली भइगो छोड्नु ह्यैन अब ।
- केटी : बासमती उपर्दी धान बेन्नाटा पासाइगो,
लंका नर्दुल बाँजा मन भर छइन कसैको ।
- केटा : हिउँद बाइगो वरिखा लाइगो गंगाजी घटीन,
छुट्नु त मुस्किलै भइगो क्या अरेऊ कठीन ।
- केटी : आफू माउ चाराकि बाइगई चल्ला चियाँचियाँ,
घरबारी छै पिरती नलाइ म त भन्नइछियाँ ।
- केटा : नजानु चैतका हाट बानियो धन दिनैन,
चित्त त सई ठोक्तो छियाँ मन त मन्दिनैन ।

केटी : पल्कइ काट्या पलाइजानो वरिषाका वन,
सम्भाया सम्भनु नाँइ क्या कसो होलाइ मन ।

परिशिष्ट 'च'

दैलेखी भाषिकाका उखान टुक्का

१. आफू मणा डाका बडा ।
२. चाइयानन् चावलका माडा रोल भात खाइआयाँ ।
३. आगै आगो भन्निथियो मेरी बुबा आजै आगो ताप ।
४. रत्नाखरकी बाँसी जुवाइ ।
५. हाच्यापनि जित्या पनि पच्कायो तरिले ।
६. पोर मरिन् सासू यैले आया आँसु ।
७. रुखभरी लटरम्म फल्याका टिपी भन्या हातै गल्याका ।
८. धाक भन्दा धक्कु ठूला हिन्ने बेला खुट्टा लुला ।
९. बाँन्द्रा हात निरवल ।

१०. तमी राजा हामी रानी कोल्यादेउ कुवा पानी ।
११. रीतिका धान भया टोपीउनी बोक्ताउँ ।
१२. अल्ल्छीको लामी हगाइ ।
१३. न बाच्छा मुख न गाइका थुन ।
१४. आफ्नो दिउँ त मरिजाऊँ अर्को पाया सिङ्गै खाउँ ।
१५. बुढो बाख्रो जितारे ।
१६. भुक्न्या कुकुरले टोक्दैन ।
१७. यति कुडा अर्दा पनि पल्ला घरै बड्डी जिउँनी ।
१९. आफै धामी आफै बोक्सी ।
२०. ह्याँबाट खीरका डल्ला हवाँबाट डौँया ।

परिशिष्ट 'छ'

दैलेखी भाषिकाका गाउँखाने कथा

१. नान्नानो रुख चढन क्या हो ? - सिस्नो ।
२. उम्मोबाट दुई भाइ आया पाँच भाइ मिलि पट्किदिया क्या हो ? - सिंगान फालेको
३. लेकको खुशल्यापाध्या देशको नन्नाराम एक खाया अलि अलि दुई खाया ठण्डाराम क्या हो ? - नून र खुर्सानी
४. आमा भन्दा छोरी बोक्सनी क्या हो ? - खुर्सानी
५. लम्काने बोकाका भम्काने कान लौलौ बुढा बलगरी तान क्या हो ? - मूला उत्काएको
६. पाँच भाइको एउटै थाल क्या हो ? - हत्केला

७. पख् पख् बड्डा म अघि जान्छु क्या हो ? - लठ्ठी
८. हिन्नै छ पाइला मेट्दै छ क्या हो ? - डुङ्गा चलाएको
९. दिनभरी सुत्छ रातपड्या उठ्छ क्या हो ? - दाम्लो
१०. सेती गाइ पानी खान गई फर्किदा रातो भइ आई क्या हो ? - पुरी पकाएको
११. माल पानीको चोइटो लिनुस हजुर एउटो क्या हो ? - वरफ
१२. रातकी रानी घाम लाग्या हरानी क्या हो ? - राति
१३. नान्नी मुलेइका हातभरी चुडा क्या हो ? - कुच्चो
१४. चार भाइ एकै खोलाउनि डुङ्गा हान्ना क्या हो ? - दूध दुहेको

परिशिष्ट 'ज'

विद्यार्थीले सङ्कलन गरेका सामग्रीका विश्वसनीयताका लागि सूचकका
रूपमा सम्पर्क गरेका व्यक्तिहरु

क्र.सं.	नाम थर	ठेगाना	पेशा
१.	भीमबहादुर शाही	बाराला गा.वि.स. अछाम	समाजसेवी
२.	चम्पासिंह शाही	स्यूना गा.वि.स. कालिकोट	शिक्षक
३.	विमला सिंह	खलङ्गा जाजरकोट	कर्मचारी
४.	करुणाकर शर्मा खनाल	सात्तला गा.वि.स. दैलेख	शिक्षक

५.	पूर्णप्रसाद उपाध्याय	सिंहासैन गा.वि.स. दैलेख	विद्यार्थी
६.	भीमबहादुर विश्वकर्मा	तिलेपाटा गा.वि.स. दैलेख	शिक्षक
७.	जीवराज तिमिल्सेना	तिलेपाटा गा.वि.स. दैलेख	शिक्षक